

mandanta logora bio je najprije Miroslav Kvočka, a poslije njega Drago Prcać, dok je Mlađo Radić zvani "Krkan" bio jedan od stražara.³²⁴

Dolaskom prvih grupa nezakonito zatočenih civila logor je već bio skoro pun pa neki zatočnici nisu imali mjesta za smještaj u hangaru nego su morali ostati na pisti, prostoru između dvije zgrade.

Logor se sastojao od dvije velike zgrade, hangara, upravne zgrade i dvije manje zgrade poznate kao *bijela kuća* i *crvena kuća*.³²⁵ Hangar je bio velika pravougaona zgrada, čiji je prizemni dio bio namijenjen za održavanje teških kamiona i strojeva, koji su se koristili u rudniku željezne rude. Na zapadnoj strani hangara nalazila su se dva sprata prostorija, koje su zauzimale manje od polovine ukupne širine hangara. Najveći broj zatočenika boravio je u hangaru.³²⁶ Upravna zgrada bio je prostor gdje su zatočnici jeli i gdje su bile smještene žene koje su nezakonito zatočene. Na spratu su bile prostorije za isljeđivanja. Zatočnice su bile smještene odvojeno i bile su prisiljene raditi u restoranu, spavale su u prostoriji u kojoj su bila isljeđivanja muškaraca. U logoru Omarska nezakonito je zatočeno 37 žena. Ove zatočnice su bile svjedoci ubijanja, mučenja, silovanja, odvoženja posmrtnih ostataka ubijenih.³²⁷ Jedna zatočnica je boravila zajedno sa muškarcima. Svakodnevno su zatočnice tu prostoriju prvo morale počistiti od ostataka krvi, ostataka ljudskog mesa a onda tu spavati. Od žena koje su bile nezakonito zatočene ubijene su Edna Dautović, Sadeta Medunjanin, Mugbila Beširević, Velida Mahmuljin i Hajra Hadžić. Posmrtni ostaci ubijenih Edne Dautović i Sadete Medunjanin pronađeni su i ekshumirani iz masovne grobnice jama Lisac (općina Bosanska Krupa). Mugbila Beširević, Velida Mahmuljin i Hajra Hadžić pronađene su i ekshumirane iz grobnice Kevljani-Hadžići.³²⁸

³²⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 837.

³²⁵ U logoru Aušvic također su postojale *crvena* i *bijela kuća* koje su bile plinske komore, što svakako ima simboliku sa logorom Omarska s obzirom na patnje kroz koje su prolazili zatočnici ovog logora.

³²⁶ Vidi više u: ICTY, *Presude u predmetu Stakić, Tadić i Kvočka*.

³²⁷ Tesma Elezović, *Ponos ranjene duše*, objavljeno u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Zbornik radova, Sarajevo, 1997, str. 480.

³²⁸ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

*Kompleks zgrada logora Omarska*³²⁹

Nedaleko od hangara, na zapadnoj strani livade nalazila se *bijela kuća*, mala pravougaona prizemna zgrada sa hodnikom u sredini, dvije prostorije sa svake strane i jednom malom prostorijom na kraju koja nije bila šira od samog hodnika.³³⁰ *Bijela kuća*, služila je za posebno surovo postupanje prema odabranim zatočenicima. *Crvena kuća*, nalazila se na istoj strani kao i bijela kuća. U logor Omarska iz drugih logora i mjesta nezakonitih zatočenja svakodnevno su dovodeni novi zatočeniци. Tako su prema navodima iz presude MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin u logor Omarska dovedeni nezakonito zatočeni iz kasarne tzv. VRS Benakovac: “Negdje oko 29. maja 1992. u logor su prebačeni zatočeniци iz kasarne u Benakovcu. Po dolasku je otprilike 120 lica strpano u jednu garažu na nekoliko dana. Dva mladića su se ugušila zbog uslova u garaži.”³³¹ Mjesto Benakovac se nalazi na Kozari i udaljeno je oko 20 kilometara od Prijedora.

³²⁹ Fotografija je iz lične arhive autora, koju je lično fotografirao.

³³⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Tadić*, paragraf 156.

³³¹ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 444.

Bijela kuća u logoru Omarska³³²

Odmah po dolasku prvih zatočenika uspostavljena je potpuna kontrola i obezbjeđenje logora od strane srpske policije SJB Prijedor i postavljene su protivpješadijske mine kako bi onemogućili bilo kakav bijeg zatočenika.³³³

Po dovoženju nezakonito zatočenih Bošnjaka i Hrvata i građana Prijedora drugih nacionalnosti koji se nisu slagali sa velikosrpskom politikom logorski čuvari su vršili popis zatočenika i njihovu klasifikaciju. Ta klasifikacija je vršena u tri kategorije: "Prva kategorija se sastojala od intelektualaca i političkih vođa iz zajednica u kojima su živjeli bosanski Muslimani i bosanski Hrvati, obilježeni za likvidaciju. Lica koja su se družila sa onima iz prve kategorije stavljana su u drugu kategoriju, a u trećoj kategoriji su bili zatočeniци koji su, prema mišljenju vlasti bosanskih Srba, bili najma-

³³² Fotografija je iz lične arhive autora, koju je lično fotografirao.

³³³ U tački 9. naređenje o formiranju logora naređeno je miniranje prostora oko logora. "Nadležni predstavnici vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine će hitno izvršiti postavljanje minskog polja, u skladu s propisima o miniranju, što podrazumijeva izradu sheme minskog polja, pravilno obilježavanje i dr." Vidi prilog dokument br.6, *Naredba o formiranju logora Omarska*.

nje "krivi" i stoga na kraju pušteni na slobodu. Međutim, u praksi su u logoru bili zatočeni ljudi iz sve tri kategorije."³³⁴ Prema klasifikaciji CSB ARK-a, odnosno Stojana Župljanina nezakonito zatočeni su dijeljeni u tri kategorije: "Prva je obuhvatala osobe za koje se sumnjalo da su izvršile krivična djela. U drugoj kategoriji bile su osobe za koje se sumnjalo da su pomagale i podržavale one iz prve kategorije. U trećoj kategoriji bili su odrasli muškarci za koje služba nije, do sada, prikupila bilo kakve bezbjedonosno interesantne (podatke) radi čega se isti mogu tretirati kao taoci."³³⁵

Broj nezakonito zatočenih civila nesrpske nacionalnosti u logoru Omarska je bio promjenjiv. Postoje određeni podaci da je kroz logor Omarska prošlo 3.000-5.000 zatočenika. O broju nezakonito zatočenih u *logoru smrti* Omarska načelnik SJB Prijedor Simo Drljača navodi sljedeće podatke: "Prema raspoloživim dokumentima i evidencijama koje su vođene u Omarskoj od dana 27. maja 1992. godine do dana 16. augusta 1992. godine, u ovaj istražni centar je dovedeno ukupno 3.334 lica od čega: Muslimana 3.197, Hrvata 125, Srba 11, ostalih 1, lica ispod 18 godina 28, lica iznad 60 godina 68, lica između 18 i 60 g. 2.920, muškaraca 3.297, žena 37. (...) Od dana 27.05.1992. do dana 16.08.1992. godine u Centru je kriminalistički obrađeno 3.334 lica od kojih je premješteno u Trnopolje 1.773, premješteno u vojni logor na Manjači 1.331. Trenutno se na obradi u SC Omarska nalazi 179 lica."³³⁶ Broj logoraša se mijenjao svakodnevno iz razloga stalnog nezakonitog hapšenja i zatočenja civila nesrpske nacionalnosti i svakodnevnih ubijanja zatočenika. U presudi MKSJ u predmetu Miroslav Kvočka i drugi govori se o maloljetnim zatočenicima u logoru Omarska: "U prvim danima logora mogli su se vidjeti i dječaci od samo 15 godina, kao i neki stariji ljudi. Među zatočenicima logora bilo je i mentalno hendikepiranih pojedinaca."³³⁷ Jedan broj zatočenika nikako nije evidentiran od strane čuvara u logoru. Uprava i čuvari u logoru pokušavali su prikriti pravu istinu o broju i stanju logoraša. Prikriivanje je vršeno na način da je bio ograničen ili zabranjen pristup televizijskim i novinskim izvještačima. Samo mali dio logora su posjetili novinari, a najveći dio logora je ostao zatvoren i daleko od novinara i snimateljskih kamera.

Uvjeti u logoru su bili užasni. Preživjeli svjedoci i novinari, koji su posjetili ovaj logor smrti, mogli su se uvjeriti u uvjete koji su vladali u logoru. Prostorije u kojima su bili smješteni nezakonito zatočeni nisu pružale ni minimum uvjeta za boravak. Prije ulaska u logor Omarska, logoraši bi bili detaljno pretraženi, oduzimali su im

³³⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 443.

³³⁵ Isto, paragraf 249.

³³⁶ AIIZ, inv. br. 2-4688, SJB Prijedor, *Izvještaj i prihvatni centri na području opštine Prijedor*.

³³⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Kvočka i drugi*, paragraf 21 i *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 842.

novac, satove i druge vrijednosti. Veliki broj zatočenika držan je u veoma skućenim prostorima, tako da su jedva imali gdje da sjede ili spavaju. Prema svedočenjima preživjelih, u prostoriji zvanoj *garaža* bilo je smješteno oko 200 ljudi. Ljudi su bili jedan uz drugog. Uvjeti su bili užasni, nedostatak zraka, vrućina, težak miris, velika vlaga usljed znojenja. Vrata garaže su bila najčešće zatvorena, jedan prozor zakovan, a drugi zatvoren.³³⁸ Iz brojnih svjedočenja pred MKSJ i Sudom BiH potvrđeno je navedeno. Jedan od svjedoka pred Sudom BiH je: “naveo da su vrata bila zatvorena, da je bilo za neizdržati jer su zatočenici bili strpani jedan na drugog, a stražari su, otežavajući još više već teške uvjete, ubacili kantu punu fekalija i rekli ‘Evo pijte’, dok su puštanje zraka u prostoriju uslovljavali time hoće li im neko od zatočenika dati novac i cigarete.”³³⁹ Dešavalo se da oko 200 ljudi boravi u prostoru od 50-tak kvadratnih metara; a u jednoj maloj prostoriji bilo je zatvoreno 300 ljudi. Na spratu hangara nalazilo se više prostorija. Tako je u prostoriji 26 kako su je zvali zatočenici, boravilo 300-400 zatočenika. Ta prostorija je bila pokrivena limom i vladala je velika vrućina zbog velikih temperatura i pretrpanosti što je stvaralo nepodnošljive uvjete zatočenim. Isto je bilo i sa uvjetima u prostoriji 15. U njoj je bilo smješteno oko 300-350 ljudi, bilo je prenatrpano i nije se moglo sjediti ni ležati; temperatura je bila do 50°C, vrućine su bile nepodnošljive.

Ostali zatočenici bili su zbijeni po toaletima, često su morali ležati usred izmeta. Veliki broj zatočenika morao je potrbuške ležati napolju, na pisti, poneki neprekidno danima i noćima bez obzira na vremenske prilike. U tzv. *Mujinjoj sobi* broj zatočenika se kretao i do 600. Fekalije su se izlile u prostoriju jer su oba toaleta bila začepljena, tako da je sadržaj izlazio iz *wc-šolja* i *zatočenici su spavali po tim fekalijama. U sobi se širio užasan miris.* Kakvi su uvjeti bili u logoru Omarska nalazimo i u presudi MKSJ u predmetu Momčilo Krajišnik: “Gotovo 600 zatočenika držali su na betoniranoj površini na otvorenom, u svim vremenskim uslovima. Higijenski uslovi su bili vrlo loši i zatočenici su patili od kožnih i drugih bolesti. Bilo je vrlo malo hrane i vode, a neki zatočenici, posebno oni koji su bili teško premlaćeni, nisu mogli otići do mjesta gdje se dijelila hrana. Velik broj zatočenika je umro usljed premlaćivanja. Jedna od grupa koje su zlostavljale zatočenike u Omarskoj bio je specijalni odred MUP-a stavljen pod komandu CSB-a Banja Luka. Najteža premlaćivanja odvijala su se u *bijeloj kući* i *crvenoj kući*, u koju su zatočenike odvodili, zlostavljali i ubijali. Zatočenici su premlaćivani i tokom noći, kada su dolazili civili i vojnici kojima je bio dozvoljen ulazak u logor.”³⁴⁰ Betonska pista na kojoj su bili smješteni nezakonito zatočeni bila je

³³⁸ N. Sivic, nav. dj., str. 172.

³³⁹ Sud BiH, *Presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 77.

³⁴⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Momčilo Krajišnik*, paragraf 490.

mjesto na kojoj su na poseban način vršene psihofizičke torture logoraša. Zatočnici su morali biti na otvorenom, bez bilo kakve zaštite od različitih vremenskih uvjeta. Kako se radilo o ljetnjem periodu, temperature su bile visoke. Zagrijana betonska podloga dostizala je temperaturu preko 40° C. Zatočnici su morali ležati potrbuške na pisti ili sjediti. Oni koji bi pokušali ustati, bili bi fizički zlostavljani. Bez vode, izloženi visokim temperaturama jedan broj zatočenika je imao halucinacije, teške opekline, najveći broj je dehidrirao što je dodatno pogoršavalo psihofizičko stanje zatočenika.³⁴¹

Uvjeti u *bijeloj kući* po svedočenjima preživjelih zatočenika bili su najgori u čitavom logoru. U nekoliko prostorija u kojima su nezakonito zatočeni bio je pravi pakao. U jednoj prostoriji veličine oko 2,5 X 2,5 m bilo je smješteno preko 50 zatočenika. Zatočnici su sjedili jedni preko drugih, padali u nesvjest zbog nedostatka zraka, vrućine, zagušljivosti. U *bijeloj kući* čuvari su zatočnike premlaćivali do smrti. Zidovi i plafoni su bili crveni od krvi pretučenih zatočenika. Zatočnici su vršili nuždu u prostorijama. Užasan miris se širio od znoja, krvi i fekalija. U ćošku je stajao kanister koji je služio za vršenje nužde što je dodatno otežavalo boravak u *bijeloj kući*.³⁴² Zatočnike su tukli nogama, šakama, kundacima, drvenim i metalnim palicama. Kad su nekog htjeli pretući nasmrt, stražari su mahom udarali u predjelu bubrega i srca.

Nemoguće uvjete u logoru dodatno je otežavalo sistemsko izgladnjivanje, uskraćivanje vode, nemogućnost održavanja lične higijene, uskraćivanje medicinske njege. Nezakonito zatočeni Bošnjaci i Hrvati u logoru Omarska dobijali su jedan obrok dnevno.³⁴³ Taj obrok se sastojao od tanjira čorbe i tanke kriške kruha. Najčešće je to bila neka supa od nekoliko listova kupusa ili graha (20 zatočenika je dijelilo jedan kilogram kruha). Ovaj obrok po količini i kvalitetu nije mogao zadovoljiti ni minimum ljudskih potreba za hranom. O sistematskom izgladnjivanju nezakonito zatočenih navedeno je u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Zatočnici su dobivali hranu lošeg kvaliteta koja je često bila pokvarena ili nejestiva uslijed visokih temperatura i povremenih nestanaka struje tokom ljeta 1992. godine. Količina hrane bila je više nego nedostatna."³⁴⁴

³⁴¹ Isto, paragraf 490.

³⁴² ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 249.

³⁴³ "Zatočnici u Omarskoj dobivali su jedan obrok na dan." ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 168, vidjeti također *Presuda u predmetu Miroslav Kvočka i drugi*, paragraf 51 i *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 160.

³⁴⁴ ICTY, *Presuda u predmet Miroslav Kvočka i drugi*, paragraf 55, i *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 168.

Hranu su logoraši morali pojesti za minut ili dva bez obzira da li je ta hrana bila vruća.³⁴⁵ Oni koji bi nastavili jesti nakon znaka za prekid jela, bili bi pretučeni. Zatočenike su srpski policajci tukli i za vrijeme jela, za vrijeme dolaska ili odlaska iz prostora za objedovanje. Jedan broj nezakonito zatočenih u *bijeloj kući* nije dobijao hranu za vrijeme boravka u istoj.³⁴⁶ Oni koji su imali teške povrede od premlaćivanja nisu ni išli na objed iz straha od novog fizičkog zlostavljanja. Zbog malih količina hrane koje su dnevno pripremane za zatočenike, jedan broj ponekad nije nikako dobijao hranu. Najveći broj zatočenika za vrijeme nezakonitog zatočenja izgubio je dvadeset i više kilograma. Bilo je slučajeva da su neki izgubili oko pedeset kilograma. Britanski novinar Edward Vulliamy je posvjedočio da je prilikom obilaska logora vidio da su zatočenici u veoma lošem fizičkom stanju. Vidio ih je kako jedu po tanjir supe i nešto kruha i rekao je da je stekao utisak da odavno nisu ništa jeli. Djelovali su prestrašeno. Voda koju su zatočenici dobijali nije bila za piće. Najčešće je i voda uskraćivana. Visoke temperature i nedostatak vode pogoršavale su užasne uvjete u logoru. Pitke vode u logoru nije bilo a zatočenici su bili prisiljeni piti industrijsku vodu. Stražari su logoraše primoravali da pjevaju četničke pjesme kako bi dobili malo vode. U presudi Suda BiH u predmetu Mejakić i drugi opisan je način na koji su stražari zatočenicima najčešće davali vodu: "Naime, na molbe zatočenika da im stražari daju vodu za piće, stražari bi rekli: 'Pjevajte pjesme, daćemo vam vodu', nakon čega su im bacali flaše vode, koje nije bilo dovoljno ni za deset ljudi."³⁴⁷ Voda za piće nije bila zdravstveno ispravna i za posljedicu je imala dizenteriju kod velikog broja zatočenika. Higijenski uvjeti u logoru bili su ispod svakog nivoa. Zatočenici nisu mogli koristiti toalete, nisu mogli održavati ličnu higijenu, više mjeseci su bili u odjeći u kojoj su dovedeni u logor. Nije bilo mogućnosti za pranje, tako da su muškarci i njihova odjeća ubrzo bili prljavi. Kožna oboljenja bila su česta, kao i akutni proliv i dizenterija.³⁴⁸ Fiziološke potrebe zatočenici su obavljali u prostorijama u kojima su bili zatočeni. Izlazak iz prostorija u kojima su bili zatočeni radi obavljanja fizioloških potreba, ovisila je od dobre volje čuvara. Satima su zatočenici čekali da obave ove potrebe. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Miroslav Kvočka i drugi: "U zgradi u kojoj je bio hangar nalazila su se dva nužnika koja je koristilo više od hiljadu zatočenika. (...) Na drugim mjestima, kao što je *garaža* u upravnoj zgradi, uopšte nije bilo nužnika."³⁴⁹ Oni koji bi noću tražili od čuvara izlazak van prostorije radi vršenja

³⁴⁵ N. Sivac, nav. dj., str. 175.

³⁴⁶ M. Nezirević, nav. dj., str. 144.

³⁴⁷ Vidi više u: Sud BiH, *Presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 80.

³⁴⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 161, vidi ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 934.

³⁴⁹ ICTY, *Presuda u predmetu Miroslav Kvočka i drugi*, paragraf 58.

fizioloških potreba, bili bi fizički maltretirani a neki i ubijeni. U logoru su zatočnici bili prisiljeni boraviti zajedno sa onim koji su umrli od posljedica teških fizičkih premlaćivanja. Bilo je slučajeva da umrli čitavu noć budu zajedno sa zatočnicima.

Zatočnici se za čitavo vrijeme boravka u logoru nisu kupali. Jednom su čuvari šmrkovima polijevali zatočnike nazivajući to *kupanjem*. Čuvari su naredili zatočnicima da iziđu van prostorija, da se skinu goli i počeli su ih prskati vodom. Mlaz vode je bio toliko jak da su zatočnici padali od udara vode. Preživjeli svjedoci navode: "Jednom su se tako stražari jako dobro zabavljali kada su natjerali logoraše da se skinu goli i da ih kupaju velikim šmrkovima kojima se kamioni peru, rudnički, teška mašinerija u stvari. Postavili su ih na pistu i prskali ih tih šmrkom od koga su oni padali, neki u nesvijest, neki od iscrpljenosti i među njima su natjerali jednu jedinu ženu koja nikad nije mogla biti s nama ženama nego je bila izolirana u *bijeloj kući*, Hajra Hadžić, nju su skinuli голу, tako da su orgijali u logoru. Nažalost, ni Hajra nije nikada pronađena, likvidirana je negdje, u nekoj je od masovnih grobnica."³⁵⁰

Zatočnici su nakon dolaska u logor redovito bili ispitivani. Logorski čuvari su dolazili sa spiskovima i prozivali zatočnike koje su odvodili u upravnu zgradu na ispitivanja. Zatočnici su odvođeni na ispitivanja uglavnom nakon nekoliko dana provedenih u logoru. Srpski policajci su prilikom odvođenja zatočenika u upravnu zgradu, udarali zatočnike nogama, rukama, puškama. Ispitivanja u upravnoj zgradi vršili su zajedno vojni policajci, policijski inspektori i službenici državne i javne bezbjednosti. Policijski inspektori iz SJB Prijedor zajedno sa vojnim policajcima iz 1. Krajiškog korpusa i službenici državne bezbjednosti po šablonu su vršili ispitivanje zatočenih. Prilikom ispitivanja srpski policajci su fizički zlostavljali zatočnike. Skoro svi koji su ispitivani pretrpjeli su određene fizičke torture. Iz presuda MKSJ u više predmeta utvrđeno je bez sumnje da je najveći broj nezakonito zatočenih bio izložen teškim zlostavljanjima od strane logorskih čuvara. Neki zatočnici su teško pretučeni za vrijeme ispitivanja.³⁵¹ Zbog tog teškog maltretiranja ljudi su bili u neprestanom strahu. Svake noći je prozivano od troje do desetero ljudi, od kojih neki više nisu viđeni.³⁵² Fizičke torture i ubijanja zatočenih Bošnjaka i Hrvata vršena su svakodnevno. Ove zločine su činili srpski policajci koji su bili obezbjeđenje logora ili policijski istražitelji ali i osobe srpske nacionalnosti koji nisu bili dio logorskog sistema. Nakon isljeđivanja logoraši su često morali potpisati lažne izjave o svom učestvovanju u navodnim zločinima protiv Srba.³⁵³

³⁵⁰ Izjava Nusrete Sivac na konferenciji: Prijedor 1992: Van osnovane sumnje, 24. juni 2006, Sava centar Beograd, Fond za humanitarno pravo Beograd, str. 9.

³⁵¹ ICTY, Presuda u predmetu Duško Tadić, paragraf 163 i Presuda u predmetu Milomir Stakić, paragraf 230.

³⁵² ICTY, Presuda u predmetu Milomir Stakić, paragraf 231.

³⁵³ N. Sivac, nav. dj., str. 177.

Ubistva su činjena u prisustvu ostalih zatočenika. Ovim činom srpski policajci su željeli poslati poruke koje su imale za cilj zastrašivanje i u konačnici prisiliti nesrpsko stanovništvo za prisilno napuštanje općine Prijedor. Kako su vršena ubijanja utvrdio je i MKSJ u više presuda. U jednoj od presuda se navodi: “Mnoga ubistva u logoru Omarska izvršena su u zgradi poznatoj pod nazivom *bijela kuća*. Zatočenici koji su u nju dovođeni sjećaju se da su vidjeli kako uokolo na raznim mjestima leže leševi, dok je unutrašnjost *bijele kuće* bila isprskana krvlju. I u *crvenoj kući* je bilo ubistava. Zatočenici su na razne načine lišavani života. Mnogi su bili toliko surovo pretučeni da su umrli od zadobijenih ozljeda. Drugi su bili izrešetani mecima, umrli su zbog toga što su na njih skakali stražari ili su ih zadavali. Veliki broj zatočenika je prozvan da izađe iz prostorija u kojima su bili zatočeni i nikad se poslije nisu vratili. Ako bi im bilo rečeno da ponesu svoje stvari sa sobom, to je značilo da se neće vratiti i da će najvjerovatnije biti ubijeni.”³⁵⁴

Ubijanje nezakonito zatočenih u logoru Omarska počelo je odmah po pristizanju prve grupe zatočenika. Ubistva su se dešavala odmah po izlasku iz autobusa.³⁵⁵ Najviše ubijanja i mučenja zatočenika dešavala su se u večernjim satima. Svjedoci koji su preživjeli *logor smrti* Omarska sjećaju se da su vidjeli veliki broj tijela ubijenih zatočenika. Svjedočeci pred Sudom BiH u predmetu Željko Mejakić i drugi, svjedoci navode: “Nisam samo jednom vidio tijela na travi, na tom mjestu je često bilo. Noću se ubijalo i mučilo. Ujutro oko 4 pola 5 sati dolazio je žuti ‘tamić’ i odvezio tijela. (...) Natovarili smo ih na kamion, žuti TAM, koji je obično odvezio tijela. Taj kamion sam vidio često da dolazi i odlazi. (...) Taj dan vidio sam da su tovarili mrtve na žuću (žuti kamion), bilo je deset tijela. (...) Svjedokinja K027, koja je imala dobar pregled iz prostora restorana prema prostoru oko *bijele kuće* gdje su odlagana tijela, navela je da su zatočenice između sebe pitale jedna drugu koliko su tijela izbrojale to jutro. Ova svjedokinja je navela da su bila rijetka jutra kada nije bilo tijela, nekad 20, nekad 30, te da je dolazio žuti „tamić“ u koji bi se tijela kupila i koji bi odvezio ista.”³⁵⁶ U šudskim procesima pred MKSJ i Sudom BiH utvrđeno je da “jedan žuti kamion je često dolazio da odveze leševe. Vozilo bi se vraćalo prazno nakon otprilike 30-45 minuta. Zatočenici su često dobivali naređenja da pomognu pri utovaru. Neki leševi su bili osakaćeni.”³⁵⁷

³⁵⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 442.

³⁵⁵ N. Sivac, nav. dj., str.177.

³⁵⁶ Sud BiH, *Predmet broj X-KR/06/200, Prvostepena presuda u predmetu Željko Mejakić, Momčilo Gruban i Duško Knežević* (dalje u tekstu Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Željko Mejakić i drugi*), str. 88.

³⁵⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 447.

Prva žrtva u logoru Omarska bio je Ahil Dedić. Srpski policajci su Ahila Dedića ubili u noći 27/28. maja 1992. godine iz vatrenog oružja.³⁵⁸ Prilikom dolaska nove grupe zatočenika i njihovog izlaska iz autobusa, 30. maja 1992. godine ubijeni su zajedno Avdo i Asaf Muranović. Posmrtni ostaci ubijenih pronađeni su u masovnoj grobnici Jakarina kosa.³⁵⁹ Prilikom objedovanja, 10. juna 1992. godine ubijen je Mehmedalija Nasić. Sud je na nesumnjiv način utvrdio i navode iz optužnice Tužiteljstva BiH da je 10. juna 1992. godine ili oko tog datuma stražar u logoru Milan Pavlič iz vatrenog oružja ubio Mehmedaliju Nasića.³⁶⁰ Od posljedica teških fizičkih povreda 10. juna 1992. godine, u logoru je umro Slavko Ećimović.³⁶¹ Prethodno je pretučen od strane Duška Kneževića i Zorana Žigića. Posmrtni ostaci ubijenog ekshumirani su iz masovne grobnice Jakarina kosa. Ovdje je bitno istaknuti da je jedan broj posmrtnih ostataka ubijenih zatočenika bio odvezen na lokalitet masovne grobnice Tomašica a kasnije su posmrtni ostaci izmješteni u sekundarnu grobnicu Jakarina kosa. Iz navedenog je jasno da je lokalitet masovne grobnice Tomašica bio predviđen za prikrivanje svih žrtava koje su ubile srpske vojne i policijske jedinice.

U drugoj polovini jula 1992. godine (oko 20. jula 1992. godine) od posljedica teških tortura ubijeni su prof. Abdulah Puškar i Silvije Sarić, predsjednik HDZ-a općine Prijedor. Silvije Sarić je jedne noći prozvan i nakon što je teško premlaćen (po povratku sa premlaćivanja nije bio u stanju da hoda), vraćen je u prostoriju gdje je umro.³⁶² Na suđenju pred Sudom BiH u predmetu Mejakić i drugi, svjedok navodi kako je ubijen i profesor Puškar: "Jedan od svjedoka je rekao da je čuo kada je Abdulah Puškar odveden iz prostorije zvane „garderoba“, kada ga je posljednji put i vidio, a po njegovom sjećanju, to desilo iza 20. jula 1992. godine. Prema navodima ovog svjedoka, on je čuo razgovor između dva lica, kojom prilikom je jedan od njih rekao: Dok ga ne ubijem, neću prestati."³⁶³

³⁵⁸ J. Medić, nav. dj., str. 52.

³⁵⁹ N. Sivac, nav. dj., str. 179 i AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

³⁶⁰ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 92.

³⁶¹ N. Sivac, nav. dj. str. 182.

³⁶² Isto, str. 182.

³⁶³ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 90.

Ispred *bijele kuće* ubijen je Emir Ramić-Hankin, prvo je udaren palicom po glavi, a nakon što je pao zločinac mu je pucao u glavu.³⁶⁴ Safet Ramadanović-Čifut umro je od posljedica teškog fizičkog zlostavljanja od strane srpskih policajaca.³⁶⁵ U logor Omarska često su dolazili srpski policajci i vojnici koji nisu bili na dužnostima u logoru a koji su vršili teška zlostavljanja ili ubijanja pojedinih zatočenika. Bećir Medunjanin je umro usljed povreda koje su mu nanesene premlaćivanjem palicama, metalnom stolicom, metalnim šipkama i drškom pištolja. Svjedoci koji su vidjeli Bećira Medunjanina u *bijeloj kući*, navode da je bio pretučen i crn, te da mu je košulja bila krvava do te mjere da se nije vidjelo platno od krvi.³⁶⁶ Način na koji je ubijen Bećir Medunjanin opisao je svjedok na suđenju pred Sudom BiH u predmetu Mejakić i drugi: "Opisujući ovaj događaj, svjedok K022 je naveo da je stekao dojam da je tokom drugog premlaćivanja Duća u logor došao sa odlukom da premlati Medunjanina do smrti, a prema navodima ovog svjedoka, tukao ga je željeznim šipkama, nogama i drškom pištolja. Tijelo Bećira Medunjanina cijeli je dan bilo kraj *bijele kuće*."³⁶⁷ Od posljedica teških fizičkih tortura u junu 1992. godine, u logoru Omarska umro je Hrnić Dalija. Posmrtni ostaci ubijenog Hrnić Dalije ekshumirani su u maju 1999. godine iz masovne grobnice Kevljani.³⁶⁸ U logoru Omarska prema preživjelim svjedocima ubijeno je 12 muškaraca sa prezimenom Garibović: "(...) jedne noći je naređeno da iz „garaže“ izađu svi zatvorenici sa prezimenom Garibović, (...) nakon toga su se čuli udarci, jauci i vriska, (...) nakon toga došao kamion na koji su navedena lica natovarena od strane ostalih zatvorenika i odvezena."³⁶⁹ Mehmedalija Sarajlić je umro od posljedica premlaćivanja 25-26. juna 1992. godine. Velida Badnjevića je ubio logorski čuvar u momentu kada se nalazio između *bijele kuće* i restorana. Posmrtni ostaci ubijenog Badnjević Velida ekshumirani su u maju 1999. godine iz masovne grobnice Kevljani.³⁷⁰

Amir Cerić je ubijen sredinom juna 1992. godine u *bijeloj kući*.³⁷¹ Svjedoci ovog događaja govore "(...) Duško Knežević i Zoran Žigić, kritične prilike su došli u *bijelu kuću* i počeli tući sve odreda, nakon čega su teško premlaćene zatočenike počeli slagati

³⁶⁴ Isto, str. 91.

³⁶⁵ R. Musić, nav. dj., str. 45.

³⁶⁶ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 94.

³⁶⁷ Isto, str. 93.

³⁶⁸ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

³⁶⁹ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 93.

³⁷⁰ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

³⁷¹ Posmrtni ostaci Amira Cerića, Huseina Avdića, Emira Ramića i Šefika Malojčića pronađeni su u masovnoj grobnici Kamičani-mezarje i ekshumirani 23. novembra 2010. godine. AINOBiHPUB, *Zapisnici o utvrđivanju identiteta i primopredaji posmrtnih ostataka*.

na gomilu jedan preko drugog. Potom je svjedok čuo riječi: «Vidi ovaj se još mrda, kreće se», nakon čega je čuo dva-tri pucnja, a kada su drugi logoraši došli da sa gomile skidaju tijela, svjedok je vidio da su ostala dva tijela i to Amira Cerića iz Prijedora i Avdića sa Brda, a potom i da su ta dva tijela iznesena desno kod bijele kuće, gdje su odlagani mrtvi.»³⁷² Mirsad Crnalić je pokušao da iziđe iz bijele kuće kroz prozor a jedan od stražara ga je ubio pucajući iz vatrenog oružja.³⁷³

Kakav je odnos srpskih policajaca i vojnika bio u odnosu na nezakonito zatočene Bošnjake i Hrvate, najbolje se može pokazati na primjeru teškog fizičkog premlaćivanja Huseina Crnkića. «Husein Crnkić je jedne prilike spustio košulju kako bi pokazao svoje povrede koje je zadobio i obje svjedokinje su vidjele povrede u predjelu ključnih kostiju, odnosno lopatica. (...) obje ključne kosti bile slomljene, da su mu visile ruke i da je sve bilo zagnojeno, ... između lopatica na leđima imenovanog vidjela se rupa, koja je bila toliko velika da je u istu mogla stati cijela šaka.»³⁷⁴ Posmrtni ostaci ubijenog Huseina Crnkića pronađeni su i ekshumirani iz masovne grobnice Kevljani. Da bi logorski stražari nekog pretukli na smrt, bila je dovoljna i jedna izgovorena riječ koja im se nije sviđala. Zbog toga što je rekao srpskim policajcima *bujrum* na smrt je pretučen Rizah Hadžalić-Rizo. Posmrtni ostaci ubijenog Rizaha Hadžalić-Rize ekshumirani su u maju 1999. godine iz masovne grobnice Kevljani.³⁷⁵ U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin navedeno je kako je ubijen Rizo Hadžalić: «U junu ili julu 1992., jedan stražar, bosanski Srbin u logoru Omarska u maskirnoj uniformi tukao je Rizu Hadžalića teškim vojničkim čizmama i kundakom puške. Stražar je skakao po tijelu Rize Hadžalića dok ga nije usmrtio. Taj incident su vidjeli ostali zatočeniци logora. Još jedan zatočenik, koji se prezivao Sulić, usmrćen je batinanjem usred dana ispred logorskog restorana.»³⁷⁶

Okrutna i nečovječna postupanja prema zatočenima vršena su na različite načine. Čuvari u logoru su 18. juna, prvo teško pretukli Jasmina Hrnića, Emira Karabašića i braću Envera i Ekrema Alića. Onda su zatvorski čuvari naredili jednom zatočeniku da odgrize testise Emiru Karabašiću i Jasminu Hrniću. Svjedoci ovog događaja čuli su «užasne krike, koji su djelovali kao krici ljudi koji umiru, da bi, kako ovaj svjedok navodi, sve trajalo 35 minuta, nakon čega je nastala tišina. (...) navodeći da je osobno čuo više glasova i udaraca, da je bilo više ljudi koji su učestvovali u muče-

³⁷² Vidi više u: Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 97.

³⁷³ N. Sivac, nav. dj., str. 183, posmrtni ostaci ubijenog Crnalić Mirsada ekshumirani su u maju 1999. godine iz masovne grobnice Kevljani. AINOBIHPUB, *Baza podataka*.

³⁷⁴ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 98.

³⁷⁵ AINOBIHPUB, *Baza podataka*.

³⁷⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 506.

nju, te da je jedan od njih bio Tadić, koji je izdavao naređenja „grizi“, a koji je naredivao da lice po prezimenu Jakupović odgrize testise Emiru i Jasminu. Ovaj svjedok je istakao da nikada nije čuo takve krike, da je trajalo duže vremena i da je bilo nepodnošljivo slušati, a kasnije je čuo da se radi o Jasminu Hrniću i Emiru Karabašiću.”³⁷⁷ U logoru je od posljedica premlaćivanja umro Miroslav Šolaja. Miroslav Šolaja je izvođen nekoliko puta i teško premlaćivan, a od posljednjeg premlaćivanja (treći put) je umro.³⁷⁸ Polovinom jula 1992. godine u *bijeloj kući* ubijeni su Azur Jakupović i Edvin Dautović. Svjedoci ovog događaja su utovarili posmrtnu ostatku ubijenih u kombi. Posmrtni ostaci ubijenih Azura Jakupovića i Edvina Dautovića ekshumirani su u maju 1999. godine iz masovne grobnice Kevljani.³⁷⁹ Vršena su ubijanja i više desetina ljudi, a ne samo pojedinačna. “Jedna od grupa koja je dovedena iz Keraterma čekala je ispred Bijele kuće da tu bude smještena, ali u njoj više nije bilo mjesta jer je bila prepuna. Povelili su ih samo desetak metara u stranu - gdje su ostavljeni ubijeni logoraši i onda ih rafalima sasjekli. Stražari koji su ih pobili, glasno su tada govorili: ‘Ove više nemamo gdje smjestiti.’ U grupi koja je tada ubijena bilo je 39 logoraša.”³⁸⁰ Svjedokinje, nezakonito zatočene žene, mogle su svakodnevno gledati i brojati ubijene. Ove žene su poznavale velik broj ubijenih. “I svaki put bi onako potanko jedna drugoj šaptale koliko si ti izbrojala, nekad do 30, nekad 25, kako kada.”³⁸¹ Prozivanja nezakonito zatočenih koja su vršena noću obično su završavala ubijanjem prozvanih. U presudi Suda BiH u predmetu Mejakić i drugi navedeno je ubijanje više zatočenika u julu 1992. godine: “Emsud Baltić i nekoliko muškaraca sa prezimenom Mešić odvedeni u jednoj grupi 24-25. jula 1992. godine. (...) kada je Emsud Baltić prozvan i kada su, zajedno sa njim, oko 20-21 sat uveče prozvani i odvedeni Hadžić Mesud, Alija Čomić, te Mešić i njegova tri sina.”³⁸² U masovnoj grobnici Stari Kevljani pronađeni su posmrtni ostaci ubijenog Mešić Adema i njegovih sinova Emira, Midheta i Irfana.³⁸³

U prijedorskom logoru smrti Omarska ubijen je velik broj prijedorskih intelektualaca, Bošnjaka i Hrvata općine Prijedor. Profesor Muhamed Čehajić uhapšen je popodne 23. maja 1992. godine. Nakon hapšenja, ispitivan je i psihofizički maltretiran u zgradi SJB Prijedor, a nakon nekoliko dana prebačen u logor Keraterm. Iz Kerater-

³⁷⁷ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 99.

³⁷⁸ N. Sivac, nav. dj., str. 182.

³⁷⁹ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

³⁸⁰ N. Sivac, nav. dj., str.211.

³⁸¹ *Izjava Nusrete Sivac na konferenciji: Prijedor 1992: Van osnovane sumnje*, 24. juni 2006, Sava centar Beograd, Fond za humanitarno pravo Beograd, str. 9.

³⁸² Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 105.

³⁸³ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

ma je prebačen u Banju Luku i na kraju u logor Omarska. U noći 27. ili 28. jula 1992. godine srpski policajci su prozvali i odveli profesora Čehajića. U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin potvrđeno je da je profesor Čehajić izveden: "Dana 27. jula 1992. prozvali su ga da izađe iz prostorije u kojoj je bio zatočen i odveli iz logora. Muhamed Čehajić se nije vratio i više nikad nije viđen. (...)."³⁸⁴ Posmrtni ostaci ubijenog profesora Čehajića pronađeni su u masovnoj grobnici Stari Kevljani (Prijedor). Posmrtni ostaci su ukopani na mezarju Greda u Sanskom Mostu.³⁸⁵ U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin navodi se ubijanje prijedorskih intelektualaca: "Krajem jula 1992. počelo je ubijanje zatočenika određenih zanimanja. Jedne noći su žrtve bili advokati, a poslije su za ubistvo bili određeni policajci i ljekari."³⁸⁶ Krajem jula 1992. godine, grupa intelektualaca, među kojima su bili dr. Jusuf Pašić, dr. Osman Mahmuljun, dr. Eniz Begić, Zijad Mahmuljin, Ago Sadiković, Esad Mehmedagić - općinski pravobranilac, predsjednik suda u Prijedoru Nedžad Šerić, Mujo Crnalić i drugi odvedeni su prema *crvenoj kući*. "*Crvena kuća* bila je druga mala zgrada u koju su zatvorenici odvođeni radi premlaćivanja i ubijanja."³⁸⁷ Nijaz Badnjević i Burhau-din Kapetanovića-Burho ekshumirani su iz masovne grobnice Stari Kevljani.³⁸⁸ Goran Kardum je umro od posljedica premlaćivanja od strane srpskih policajaca. Umro je u hangaru 2-3 dana nakon teškog premlaćivanja.³⁸⁹ Kako je odveden i ubijen dr. Eso Sadiković navodi se u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: "Jedne noći pojavio se jedan čuvar logora i rekao: 'Doktor Eso Sadiković neka iziđe i sa sobom ponese svoje stvari.' Ostali zatočenici su znali da to znači da se neće vratiti. Svi su ustali i pozdravili se s njim."³⁹⁰ Svakodnevna odvođenja nezakonito zatočenih logoraša rezultirala su njihovim ubijanjem.

Ubijanje nezakonito zatočenih vršeno je i van općine Prijedor. U više navrata iz logora Omarska autobusima su odvoženi zatočenici i ubijani. U dva autobusa iz logora su odvezeni logoraši i ubijeni na području općine Sanski Most. Ovaj događaj se pominje u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Rano ujutro 5. augusta 1992, Radovan Vokić, vozač Sime Drljače, rekao je stražarima da do autobusa dovedu zatočenike iz Keraterma, koji su prethodnog dana dovedeni iz Prijedora, u Omarsku. Kod sebe je imao spisak zatočenika, koji je uredno sastavio, ovjerio i potpisao Simo

³⁸⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 445.

³⁸⁵ AINOBIHPUB, *Baza podataka*.

³⁸⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 446.

³⁸⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragrafi 167 i 156, *Presude u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 442.

³⁸⁸ AINOBIHPUB, *Baza podataka*.

³⁸⁹ N. Sivic, nav. dj., str. 187.

³⁹⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 445.

Drljača. Prozvano je najmanje 120 ljudi, među kojima su bili Anto Gavranović, Juro Matanović, Refik Pelak, Ismet Avdić, Alija Alibegović, Esad Islamović i Razim Mušić. Postrojeni su i ukrcani u dva autobusa koji su pod pratnjom otišli ka Kozarcu. To su bili obični autobusi javnog prijevoza iz Prijedora. Svjedok E je sastavio spisak 60 osoba koje je lično poznao, a koje su odvezene tim autobusima i potom ubijene. Leševi nekih od osoba koje su odvezene tim autobusima kasnije su pronađeni i identifikovani u Hrastovoj Glavici. Na toj lokaciji, tridesetak kilometara od Prijedora, pronađen je velik broj tijela (126). Forenzički stručnjaci su utvrdili da su uzrok smrti u 121 slučaju bile rane od vatrenog oružja.³⁹¹ U drugom slučaju, krajem jula 1992. godine iz logora Omarska je izvedena veća grupa ljudi i ukrcana u autobus. Rečeno im je da idu ka Bosanskoj Krupi na razmjenu. Više nisu viđeni.³⁹² Ubijeni su na putu Bosanska Krupa-Sanski Most a njihovi posmrtni ostaci bačeni u jamu Lisac. Tokom ekshumacija u jami Lisac pronađena su 54 tijela. Uzrok smrti za većinu su bile rane iz vatrenog oružja. U masovnoj grobnici jama Lisac pronađeni su posmrtni ostaci ubijenih Sadete Medunjanin i Edne Dautović.³⁹³

Nakon napada na područje Brda u 12 autobusa dovezeni su civili i zatočeni u logor Omarska. Tokom noći ubijen je velik broj nezakonito zatočenih Bošnjaka iz Hambarina, Čarakova, Rizvanovića, Biščana, Rakovčana i drugih naselja.³⁹⁴ Prema svjedočenjima preživjelih, tu noć je ubijeno između 200-300 ljudi. Svjedoci su čuli "jauke, lupu, viku stražara, premlaćivanje, pucnjevu, (...) čuli krici i jauci uz riječi 'nemajte, nisam ja ništa kriv' (...), je čuo kada je utovarivač tijela utovarao na žuti kamion koji je bio napunjen do vrha, da su tijela odvožena u dvije ture i to puna dva šlepera. (...) vidjela tijela ispred *bijele kuće*, uz procjenu da je bilo preko 240 tijela. (...) da je bilo oko 200 leševa koji su bili poredani i da se sve dobro moglo vidjeti, a po procjeni ovog svjedoka prevezene su 3-4 ture kamiona sa mrtvim tijelima (...), jer je vidio da niz kamion curi krv, što navodi na zaključak da se radi o ljudskim leševima, tim prije što je svjedok prethodno vidio na utovarivaču ukočene ljudske ruke i noge."³⁹⁵

U logoru Omarska nad nezakonito zatočenim osobama vršeno je seksualno zlostavljanje. Zatočene žene su silovane, a muškarci izloženi raznim oblicima seksualnog nasilja.³⁹⁶ Seksualno nasilje ogledalo se najčešće u silovanju mada je bilo i drugih

³⁹¹ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragrafi 211 i 212.

³⁹² Mejra Dautović, *Krvava istina Prijedora*, Planjax, Tešanj, 2004, str. 53.

³⁹³ AINOBIHPUB, *Baza podataka*.

³⁹⁴ N. Sivac, nav. dj., str. 205.

³⁹⁵ Vidi više u: Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 106.

³⁹⁶ Seksualne torture, seksualno nasilje podrazumijeva nezakonite radnje kao što su, seksualna ucjena, prisilno svlačenje, silovanje, bludne radnje, prinudna prostitucija, kao i razne oblike seksualne

oblika seksualnog zlostavljanja. Silovanja su vrlo često bila masovna i trajala su do odlaska iz logora ili smrti zatočenica. Ovakvoj vrsti torture najčešće su bile izložene mlade žene, mada nije rijetka pojava da su silovane starije osobe i maloljetnice. Posebno su bile traumatične ucjene prema ženama da će im ubiti djecu, odvesti djecu od njih, da će im silovati kćerku. U više sudskih procesa pred MKSJ utvrđeno je da su u logorima srpski vojnici i policajci vršili silovanja nezakonito zatočenih Bošnjakinja i Hrvatica: "Pretresno vijeće zaključuje da su silovanja i seksualna zlostavljanja bila opšta mjesta u logorima na području Prijedora. Vijeće se uvjerilo da su muški počinioci u svim tim slučajevima imali za cilj diskriminirati te žene zato što su Muslimanke."³⁹⁷ Srpski vojnici i policajci-čuvari u logoru silovali su zatočene žene više puta.³⁹⁸ Jedna od zatočenica svjedoči da je: "po dovođenju u logor Omarska često izvođena od strane stražara, koji bi je svaki put silovao, uz određenje da se to desilo oko sedam puta noću i dva puta danju."³⁹⁹ Silovanja su se dešavala najčešće noću tako što bi pojedini čuvari dolazili iza ponoći i odvodili zatočenice najčešće u sobu na kraju hodnika zgrade u kojoj su boravile. Nezakonito zatočene žene su silovane više sati od strane više logorskih čuvara ali i drugih srpskih vojnika i policajaca koji su dolazili u logor. Bilo je često silovanja i danju. Svjedokinja⁴⁰⁰ ovih zločina "ističe, dva puta silovao danju, kojom prilikom je bio sam, tako što bi došao po nju u restoran i odveo je u prostoriju koja se nalazila u prizemlju."⁴⁰¹ Dešavalo se da tokom noći više žena bude izvedeno i silovano. Osim čuvara u logoru (srpskih policajaca i vojnika), nezakonito zatočeni Bošnjaci su bili prisiljeni da siluju zatočenice. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: "Dana 26. juna 1992. stražari u logoru Omarska pokušali su prisiliti Mehmedaliju Sarajlića, starijeg bosanskog Muslimana, da siluje jednu zatočenicu. Preklinjao ih je: 'Nemojte, molim vas. Ona bi mi mogla biti dijete. Ja sam čovjek u godinama. 'Stražari su se nasmijali i rekli: 'Pokušaj

prinude. Seksualne torture mogu biti direktan seksualni čin prema žrtvi i fizičke povrede polnih organa (odsijecanje, probadanje, paljenje spolnih organa, nanošenje povreda različitim tupim i oštrim predmetima i dr.), Zvonimir Tomić, *Krivično pravo II*, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 111-127.

³⁹⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 518.

³⁹⁸ Vidi više u: Jadranka Cigelj, *Apartman 102*, Agencija za komercijalne djelatnosti, Zagreb, 2002.

³⁹⁹ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 120.

⁴⁰⁰ Gotovo svi iskazi žena koje su se našle u logorima svjedoče o seksualnom nasilju, bez obzira na to da li su i same bile žrtve nasilja ili ne. Pitanje seksualnog zlostavljanja žena u logorima u Bosni i Hercegovini još uvijek nije dovoljno istraženo. Bezbroj je razloga za to. Mnoge od njih se plaše i suočavanja sa socijalnim okruženjem, nebriga državnih institucija za žrtve, nedovoljna stručna pomoć žrtvama u prevazilaženju trauma, strah od zločinaca koji nisu sudski kažnjeni za počinjena djela i niz drugih razloga.

⁴⁰¹ Sud BiH, *Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi*, str. 120.

prstom.' Začuo se vrisak i zvukovi batina, a potom je sve utihnulo. Stražari su ubili tog čovjeka. Pretresno vijeće je većinom glasova zaključilo da je prijetnja silovanjem predstavljala seksualno zlostavljanje te zatočenice."⁴⁰²

Osim silovanja, žene koje su bile nezakonito zatočene bile su izložene i drugim oblicima seksualnog zlostavljanja: "Nepoznatog datuma poslije maja 1992. jedan naružan čovjek je ušao u restoran logora Omarska u kojem su jeli zatočenici. Otkrio je dojku jedne zatočenice, izvukao nož i nekoliko minuta ga povlačio preko njezine dojke. Ostali zatočenici su suspregnuli dah jer su mislili da će joj svakog trenutka odrezati dojku. Logorski stražari koji su stajali sa strane smijali su se i očito uživali posmatrajući taj događaj."⁴⁰³

Teški oblici fizičkih tortura u logoru Omarska pored ubijanja imali su za posljedicu trajna fizička i duševna oštećenja. Nezakonito zatočeni bili su izloženi teškim psihofizičkim torturama. Preživjeli svjedoci ovih tortura i danas osjećaju teške posljedice. Različiti oblici mučenja i poniženja zatočenih najbolje su opisana u sudskim procesima pred MKSJ, Sudom BiH ali i u sjećanjima logoraša u raznim publikacijama. Jedno od takvih sjećanja na ubijanje izneseno je u knjizi Hase Ičića *"Moj put kroz logore smrti"*. U knjizi se svjedoči o teškim fizičkim zlostavljanjima: "Nisam ni stigao do kraja dovršiti pozdrav, a jedan od njih mi nabaci uže na vrat, poteže tako jako da izgubih ravnotežu i padoh pored starih nosila. Još dok sam padao počese me tući svim i svačim. Cijelo vrijeme uže mi je sve više stezalo vrat, tako da sam se počeo gušiti. Dugo su me mučili i tukli. (...) Čim bih se počeo gušiti i gubiti svijest, popuštao bi uže da uhvatim zraka i da tako ponovo počnem osjećati nesnosnu bol od udaraca." Uz teška fizička zlostavljanja zatočenici su bili izloženi i vjerskom nasilju. Autor se prisjeća: „Morali smo im pokazati kako se pravoslavci mole Bogu. Dok smo ležali, ušlo ih je još nekoliko. Poput razjarenog čopora zvjერი urlali su i skakali po nama udarajući nas nogama i kundacima pušaka. Jedan je sasvim poludio, izvukao je veliki nož i počeo nam parati odjeću praveći krstove na našoj koži i govoreći kako nas krsti. Nije se obazirao na to što se, zaparavši većinu poprskao našom krvlju. Naprotiv, imao se utisak da mu je to davalo još veći elan i još mu više budilo ubilački nagon.“ Navedeni autor opisuje način na koji su odveženi posmrtni ostaci ubijenih zatočenika: „Ubrzo su doveli grupu logoraša koja je iznosila mrtve i onesviještene, te ih utovarila u neko vozilo koje je brujalo pred našim vratima.' (...) Svako ko bi nekog utovarilo, po pravilu biva naredni za likvidaciju."⁴⁰⁴ Nusret Sivac opisuje svoje sjećanje

⁴⁰² ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 516.

⁴⁰³ Isto, paragraf 517.

⁴⁰⁴ Hase Ičić, *Moj put kroz logore smrti*, BKZ Preporod, Doboj Istok, 2009, str. 36-42.

riječima: “Uvijek kada pričam o tom svom iskustvu, ne mogu zaboraviti jedan trenutak, kada je došao jedan pijani stražar sa kokardom i kada je jednoj mojoj kolegini urezao krst na licu. To je bila jedna starija žena, vrlo ugledna žena, ona je samo mirno sjedila, preživjela je tada, ali poslije su je odveli i do danas nije nigdje pronađena, ni u jednoj masovnoj grobnici.”⁴⁰⁵

Prilikom proslave srpskog vjerskog praznika Petrovdana zatočenicima su bili izloženi užasnim torturama. Jedan svjedok navodi da su: “(...) tokom noći čuli krici i pjesma, da je bila zapaljena velika vatra ispred *bijele kuće*, da je bio crn dim i da su paljene gume. (...) neke zatvorenike gurali u vatru, (...). Krici i jauci, koje su svjedoci čuli tu noć, potvrđuju njihove tvrdnje o tome da su zatočenicima teško premlaćivani i tjerani da hodaju oko vatre. (...) sutradan vidio zatočenicima Muju i Burhu kako vode da operu mladića koji je na sebi imao majicu FK „Rudar“ i koji je bio crn od gareži. (...), on je vidio kada je Durat došao sav crn i pretučen, nakon čega su ga prali dok je plakao.”⁴⁰⁶ Brojni su načini na koje su zatočenicima teško zlostavljali. U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin izdvojen je jedan od načina: “jednog zatočenika su prisilili da udara glavom o zid. Drugi je morao lizati vlastitu krv. Jednoga je stražar sa bičem tjerao da nag hoda po *pisti*. Fizički i mentalno hendikepirani zatočenicima također su bili ponižavani, a neki su na kraju ubijeni. Zatočenicima su redovno prijetili smrću, ne izuzimajući ni žene. Zatočenicima su vrijeđali na nacionalnoj osnovi.”⁴⁰⁷

O postojanju logora Omarska saznanja su imali najviši vojni i politički predstavnici ne samo u općini Prijedor nego i u tzv. ARK-i i RS-u. Iz različitih Izvještaja SJB Prijedor i Izvještaja Komisije CSB-a Banja Luka o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi s ovim aktivnostima jasno se vidi da su imali saznanja o logoru, uvjetima i postupanju sa nezakonito zatočenim Bošnjacima i Hrvatima općine Prijedor. U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanina navodi se: “U julu 1992. optuženi je, zajedno s više drugih lica među kojima su bili Radoslav Vukić, Stojan Župljanin i Predrag Radić, posjetio logor Omarska. Zatočene muškarce postrojili su, prisilili da pjevaju srpske pjesme i pozdravljaju srpskim pozdravom sa tri prsta.”⁴⁰⁸ Najviši civilni policijski zvaničnici tzv. ARK-a dolazili su u logor: “Dana 17. jula 1992. ili približno tog datuma, Omarsku su posjetili načelnik CSB-a Banja Luka Stojan Župljanin, član Kriznog štaba ARK-a Radislav Vukić, predsjednik Kriznog štaba ARK-a Radoslav Brđanin i tadašnji član

⁴⁰⁵ Izjava Nusrete Sivac na konferenciji: Prijedor 1992: Van osnovane sumnje, 24. juni 2006, Sava centar Beograd, Fond za humanitarno pravo Beograd, str. 9.

⁴⁰⁶ Sud BiH, Prvostepena presuda u predmetu Mejakić i drugi, str. 118.

⁴⁰⁷ ICTY, Presuda u predmetu Radoslav Brđanin, paragraf 845.

⁴⁰⁸ Isto, paragraf 839.

Glavnog odbora SDS-a i Kriznog štaba ARK-a Predrag Radić. Vidjeli su civile nesrbe zatočene u nehumanim uslovima, njihovo vrijeđanje i ponižavanje. Radić je o svom neodobranju obavijestio Župljanina i kancelariju Crvenog krsta u Banjoj Luci. (...) Početkom avgusta 1992. ili približno u to vrijeme, srpskim i stranim novinarima dozvoljeno je da uđu u logor Omarska. Zatočenici su upozoreni da se ne žale na uslove zatočenja.”⁴⁰⁹

Prvo masovno odvođenje logoraša iz logora Omarska desilo se početkom augusta 1992. godine, nakon posjete stranih novinara, kada je veliki broj zatočenika premješten u logore Trnopolje i Manjača. O tome se govori u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: “Strane novinare u Omarskoj su primila sljedeća službena lica: Simo Drljača, Milimir Stakić, Kovačević i Nada Balaban. Zatočenici su morali ukloniti tragove premlaćivanja i ubijanja. Uslovi u logoru Omarska popravili su se za preostalih 150 zatočenika: dobili su madrace i pokrivače, a poboljšala se i hrana. Omarska je zatvorena 16. avgusta 1992. godine.”⁴¹⁰ Svjedoci na suđenju pred MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin navode kako su iz logora Omarska dovezeni u logor Manjača: “Kada je logor Omarska zatvoren, zatočenici iz tog logora su prevezeni u logor Manjača. Jedan prevoz zatočenika izvršen je 6. avgusta 1992. Put je trajao cijeli dan. Po dolasku u logor Manjača zatočenici su morali cijelu noć provesti u zaključanom autobusu. Pretresno vijeće smatra da su te noći policajci, bosanski Srbi, koji su bili u pratnji autobusa prozvali tri muškarca da izađu. Sljedećeg dana viđeni su leševi te trojice muškaraca. Prije nego što je zatvorenima dozvoljeno da uđu u logor, jedan policajac je jednog od njih ubo nožem, a drugom prisutnom je naredio da felgom traktora udara po njegovom lešu.”⁴¹¹ Preživjeli svjedoci opisuju kako je prije ulaska u logora Manjača počelo ubijanje. U svojoj knjizi *Deseta vrata pakla* Rezak Hukanović navodi: “Ja sam - javi se Nezir, ne želeći da ovaj krvnik i ispuni svoju prijeteću nakanu. ‘Izlazi napolje, majku ti ustašku! I otac ti je bio ustaša. Neće iver daleko od klade.’ (...) Skinuli su ga do gola i tukli, psujući mu ustašku majku. Parali su ga noževima, ucrtavali mu slovo “U” na čelu. Na kraju ga je jedan od njih nabio, odozdo, na pravi pravcati mač. Izmučeno tijelo se samo zgrči. To potraja nekoliko trenutaka, a onda se pusti uz jezivo krkljanje. Otvorili su jedan od boksova namijenjenih za prtljag putnika u autobusu i tu ga, kao vreću ubacili, a onda, kao da se ništa nije dogodilo, poskakali u svoje transportere i krenuli dalje. (...) Dedo Crnalić, je li u ovom autobusu? - čulo se dozivanje u prvom redu do Đeminog. Tražili su Dedu, uglednog sportskog i javnog radnika, vlasnika jednog od najljepših prijedorskih restorana *Dedo*. Dok je izlazio,

⁴⁰⁹ ICTY, *Presuda u predmetu Momčilo Krajišnik*, paragraf 491.

⁴¹⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 935.

⁴¹¹ Isto, paragraf 453.

jedan od krvnika mu reče: 'E, sad ću ja od tebe praviti ćevapčiče' i povuče svoju oštru kamu preko Dedinog vrata, odmah tu, na vratima autobusa. Krv popraska i one koji su ležali sklopčani pored vrata. Užasan zvuk kloparanja krvi, krkljanja i grčenja tijela, a onda tajac. Potraja to nekoliko trenutaka, a onda su pozvali trojicu da Dedinu, već mrtvo tijelo, unesu u autobus. Niko se nije javio. Jedan od njih ušao je i izbacio napolje prvu trojicu do vrata. Ukočenih vilica od straha unijeli su okrvavljeno i beživotno tijelo i stavili ga na jedno sjedište, kako im je i naredio ovaj zlikovac. Oni napolju su cicalali i skičali kao razjarene zvijeri kad namirišu svježu krv. Životinjska požuda navirala je iz očiju ovih mašina za ubijanje."⁴¹² Posmrtni ostaci Krak Nezira i Crnalić Dede pronađeni su na novom groblju u Banjoj Luci.⁴¹³

Ubijanja nezakonito zatočenih Bošnjaka i Hrvata u logoru Omarska čelnici tzv. srpske opštine Prijedor i srpske policije pokušali su prikazati kao da se radi o prirodnoj smrti. Tako Milomir Stakić u intervju za britanski *Channel 4* govori: "Bilo je slučajeva, jer me upoznao, upoznao šef službe kojoj, pod čijim se rukovodstvom sve odvijalo, smrtnih slučajeva koji su, imaju dokumentaciju ljegarsku o smrti, a ne o ubistvu."⁴¹⁴ Upravo ova izjava pokazuje odsustvo kajanja i dužnog pijeteta prema nevinim žrtvama genocida. U informaciji Komande 1. krajiškog korpusa od 22. augusta 1992. pominju se masovne likvidacije civila u logorima i centrima. U njoj se navodi da su svi pokušavali da prebace odgovornost za izdavanje naređenja na nekog drugog.⁴¹⁵ Na koji način su ubijeni logoraši govori se u presudi MKSJ u predmetu Miroslav Kvočka i drugi: "U grobnici na lokalitetu Kevljani, koja se nalazi na livadi, otkriveno je 25 grobova, od kojih je 10 bilo opljačkano prije ekshumacije. Ekipa koja je radila na ekshumacijama zabilježila je 72 tijela i neke raskomadane dijelove tijela. Devedeset i tri posto (93%) tijela imalo je prave *ante mortem* povrede, kao što su frakture kostiju i rane prouzrokovane vatrenim oružjem, a najčešća uočena povreda bila je prijelom rebara (u 86% slučajeva). Izvještaji s obdukcije dokumentiraju okrutnost kojoj su te osobe bile izložene prije smrti. Bilo je i dokaza koji povezuju ta tijela s logorom Omarska, kao što su uzorci željezne rude i šljake otkriveni u četiri groba koji odgovaraju onima koji se nalaze u blizini "zgrade hangara" u logoru. U grobnici na lokalitetu Donji Dubovik-Jama Lisac, ekipa koja je radila na ekshumacijama pronašla je ostatke najmanje 51 osobe (...), a utvrđeno je da su dva tijela pripadala ženama, dok su ostala tijela pripadala muškarcima. Kasnije su ove dvije žene identifikovane kao Edna Dautović i Sadeta Medunjanin, bivše zatvorenice logora Omar-

⁴¹² Rezak Hukanović, *Deseta vrata pakla*, Baybook, Sarajevo, 2013, str. 160.

⁴¹³ AINOBIHPUB, *Baza podataka*.

⁴¹⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 597.

⁴¹⁵ Isto, paragraf 222.

ska. Devedeset posto (90%) svih tijela pronađenih na tom lokalitetu imalo je rane od vatrenog oružja. Ostaci, su također, pokazivali znakove da su žrtvama nanesene traumatske povrede udarcima tupim predmetom.”⁴¹⁶ Ubijanje nezakonito zatočenih civila nesrpske nacionalnosti u logoru Omarska vršeno je kontinuirano od uspostave pa do zatvaranja logora. Posmrtni ostaci ubijenih pronađeni su u više masovnih i pojedinačnih grobnica. Najveći broj ubijenih pronađen je u masovnoj grobnici Stari Kevljani (456 slučajeva) a do danas je utvrđeno više od 340 identiteta žrtava. Posmrtni ostaci pronađeni su još u masovnim grobnicama Kevljani, Hrastova glavica, jama Lisac, Tomašica, odnosno Jakarina kosa, Kamičanima, Kevljani-Hadžići, na Pašincu, na mezarju Pećani, na novom groblju u Banjoj Luci.⁴¹⁷

*Masovna grobnica Stari Kevljani*⁴¹⁸

⁴¹⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Miroslav Kvočka i drugi*, fusnota 228, paragraf 90.

⁴¹⁷ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴¹⁸ AINOBiHPUB, *Fotografije sa ekshumacije*.

Država Republika Bosna i Hercegovina
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
CENTAR SLUŽBE BEZBJEDNOSTI
BANJA LUKA
STANICAR JAVNE BEZBJEDNOSTI
P R I J E D O R

STP. IV. broj: 11-12-20
Dana: 1.5.1992. godine

Kada što bržeg i efikasnijeg uspostavljanje mira na području opštine Prijedor, a u skladu sa Odlukom Krišnog Štaba, naredjuje se sljedeće:

1. Kao privremeno sabiralište sa lica koja se zarobe u borbi ili budu lišena slobode na osnovu operativnih saznanja Službi bezbjednosti, određuje se prostor industrijskog kruga površinske kope rudnika "Ouarska".

2. Lica lišena slobode se uz odgovarajuću dokumentaciju biti sprovedena i predana rukovodilcu obaveštavanja koji je dužan, u saradnji sa koordinatorima službe nacionalne, javne i vojne bezbjednosti, ista smjestiti u jednu od 5 prostorija određene za smještaj uhapšenih.

3. Dalji rad i selekciju uhapšenih lica nastavlja navedena grupa islednika nacionalne, javne i vojne bezbjednosti, koji se moraju organizovati po istom, navedenom principu, a za njihov rad su odgovorni Ješić Mirko, Mijić Ranko i p.pukovnik Majstorović.

4. Rad sa uhapšenim licima mora biti prilagođen situaciji što znači da se radnici određeni za obradu moraju angažovati non-stop od 00 - 24 časova. To podrazumijeva njihov stalni boravak u sabiralištu iz kojeg mogu odsustvovati samo izuzetno po odobrenju nadležne starješine i uz iznabje načelnika SJB Prijedor.

5. Operativno obradjena lica treba uz krivičnu prijavu odnosno službenu sabilješku propratiti u Istrajni zatvor banja Luke ili staru Gradišku na dalju križ. obradu.

6. Služba obavješćavanja sabirališta obavješćivati će Stanicu policije Ouarska sa potrebnim brojem milicionara koji su dužni stalno svi boraviti u sabiralištu i organizovati rad strajarske službe po sistemu služba, pripravnost, odmor.

7. Uprava Radnika je dužna organizovati prehranu za isled-nike, stražu i uspešna lica po normativima koje će usaglasiti sa vojnom intendantom službos. Isto tako, Uprava Radnika je dužna or-ganizovati redovno održavanje čistoće, vodevodnih, električnih i dru-gih instalacije i sa stručnim radnicima u vidu radne obaveze organi-zovati i drugo posadinske obezbjeđenja za rad i boravak dato broja lica u navedenom objektu.

8. Uprava je dužna hitno čitav kompleks upravne zgrade ograditi bodljikavom žicom i postaviti rampu na putu sa ulazku, te obezbediti pitku vodu, a stražarske službe će omogućiti pristup i ulazak svim neposredna lica na prostor sabirališta uz primjenu pravila stražarske službe.

9. Nadležni predstavnici vojske Srpske Republike osne i Hercegovine će hitno izvršiti postavljanje minskog polja u skladu sa propisima o miniranju što podrazumijeva isradu čene minsko polja, pravilno obilježavanje i dr.

10. Ukoliko se za to ukaže potrebe, Uprava Radnika će u saradnji sa rukovodiocem obezbjeđenja i koordinatorskim službabez-bjednosti organizovati stavljanje u funkciju prostora servisne radio-nice i kancelarije sa još efikasnije izvršavanje poslova.

11. Koordinator službi bezbjednosti su dužni svaki dan u 12,00 časova neposredno SJB Prijedor dostaviti izvještaj o radu za prethodna 24 časa, a o događajima koji ne trpe odlaganje odmah.

12. Rukovodilac obezbjeđenja je dužan postupiti na isti način u vezi sa funkcionisanjem službe obezbjeđenja i eventualnih bezbjednosnih problema.

13. Sva ovlaštena službena lica koja su angažovana na izvršenju zadatka u ovom sabiralištu ili u vezi sa istim su dužna da se pridržavaju pozitivnih zakonskih propisa i pravila službe, a naročito su dužna čuvati službenu tajnu i imovinu koja im je stavljena na raspolaganje.

14. Rukovodstvo i Uprava Radnika je dužna sa izvršavanje zadatka u okviru sabirališta odebrati provjerene i kvalifikovane radnike za rad na poslovima koji se od njih zahtijevaju i ne može ih mijenjati bez prijevke potrebe i saglasnosti Stanice javne bezbjednosti. Spisak svih angažovanih radnika Uprava je dužna hitno dostaviti SJB Prijedor.

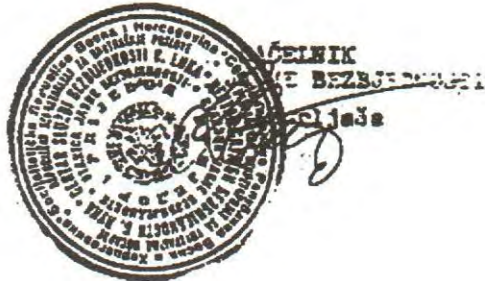
15. Najstrožije zabranjuje se davanje informacija bilo koje vrste u vezi sa funkcionisanjem ovog sabirališta, a sva službena pisanja moraju biti u sabiralištu i iz istog mogu biti iznešena ili uništena samo po odobrenju načelnika OJB Prijedor, o čemu će obavijestiti radnici na obezbjedjenju.

16. Najenergичnije zahtijeva od svih angažovanih radnika, a naročito ovlaštenih službenih lica da se strogo pridržavaju istih uputstava jer će se za nepoštivanje istih prema svima primijeniti najenergичnije disciplinske i druge mjere.

17. Kontrolu izvršenja ove Naredbe organizovat će načelnik milicije Janković Dušan u saradnji sa OJB Banja Luka i uz angažovanje nadležnih rukovodnih radnika.

IZDAVAJENO:

1. Ariznao štabu
 - Koordinatorima službi bezbjednosti (Mijić, Ješić i p.pukovnik Majstorović)
2. OJB Banja Luka
3. Načelniku milicije
4. Rukovodiocu obezbjedjenja
5. Direktorima RŽR "Ljubija"
6. Arhiva.

PRATILIC ZA KIZICIA, RŽR
 1. OBEZBJEDJENJE
 1. [Signature]
 2. [Signature]

Dokument br.6 Naredba o formiranju logora Omarska⁴¹⁹

⁴¹⁹ AIIZ, inv. br. 2-4676, SJB Prijedor, Naredba str. pov. broj: 11-12-20, od 31. V. 1992.

III.3. Logor Keraterm

Logor Keraterm se nalazio u tvornici keramičkih pločica u predgrađu Prijedora, u neposrednoj blizini putne komunikacije Prijedor-Banja Luka. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Predrag Banović: “Logor Keraterm počeo je da funkcioniše 23. maja 1992., a u njemu se nalazilo i do 1.500 zatočenika. Od 20. juna do 6. augusta 1992. Predrag Banović je redovno vršio dužnosti stražara u logoru Keraterm. Duško Sikirica je bio komandant logora. Stražarsko osoblje u logoru Keraterm uključivalo je rezerviste policije, a bilo je organizovano u smjene od 10 do 15 stražara, koje su nadgledali Dragan Kolundžija, Damir Došen i Dušan Fuštar, svi komandiri smjena stražara.”⁴²⁰

*Logor Keraterm*⁴²¹

Ovaj logor su osnovale civilne vlasti općine Prijedor. Na kojoj osnovi i ko je formirao ovaj logor vidi se iz Izvještaja Komisije CSB Banja Luka gdje stoji: “Na osnovu odluke Kriznog štaba opštine Prijedor u ovaj objekat je Vojska privela ratne zarobljenike, a Stanica javne bezbjednosti je imala zadatak da objekat obezbjedi radnicima

⁴²⁰ ICTY, *Predmet br. IT-02-65/1-S, Tužilac protiv Predraga Banovića, Presuda o kazni u predmetu Predrag Banović* (dalje u tekstu: ICTY, *Presuda u predmetu Predrag Banović*), paragraf 23.

⁴²¹ Fotografija je iz lične arhive autora, koju je lično fotografirao.

milicije aktivnog i rezervnog sastava. O zarobljavanju lica obavješten je CSB Banja Luka i Komanda Banjalučkog korpusa.”⁴²² U logoru Keraterm obezbjeđenje i isljeđivanja vršili su policajci SJB-a Prijedor i pripadnici vojne policije iz Prijedora. Kao i u Omarskoj, ispitivanja su vršili službenici CSB-a Banja Luka i pripadnici Banjalučkog korpusa. Da su rukovođenje i obezbjeđenje logora Keraterm vršili srpski policajci vidi se iz presude MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin gdje se navode imena komandanta i stražara: “Komandant logora bio je Sikirica. Među stražarima su bili Nenad Banović zvani Čupo i Zoran Žigić. Jedan od komandira smjena bio je Damir Došen zvani Kajin. Simo Drljača, načelnik SUP-a Prijedor, posjetio je logor nekoliko dana prije masakra u sobi br. 3.”⁴²³

Nezakonito zatočene pripadnici SJB Prijedor smještali su u četiri prostorije koje su bile u prizemlju ove tvornice. Prostorija broj 2 bila je najveća, a prostorija broj 3 najmanja. “Četiri prostorije u logoru Keraterm naknadno su prozване prostorijom 1, 2, 3 i 4. Dotične prostorije bile su smještene na istoj strani zgrade. Prostorije 1 i 2 bile su susjedne sobe, baš kao i prostorije 3 i 4. Dio zgrade u kojem su se nalazile prostorije 3 i 4 nalazio se nekoliko metara dalje od dijela u kojem su bile prostorije 1 i 2. Udaljenost između prostorije 2 i prostorije 3 bila je između 15 do 20 metara. Udaljenost između prostorije 1 i prostora ispred prostorije 3 bila je otprilike 60 metara, ili možda manja. Ispred prostorija su se nalazila mitraljeska gnijezda. Nekih 20 dana prije zatvaranja logora i prije masakra u prostoriji br. 3, u logor su postavljeni reflektori. U logoru je bilo i rasvjetnih stupova koji su osvjetljavali prostor kada je bilo struje.»⁴²⁴ Prvi nezakonito zatočeni dovezeni su u logor 24/25. maja 1992. godine, kada je u prostoriju br. 1 zatvoreno prvih 7 civila sa područja općine Prijedor i ovaj dan se smatra danom otvaranja logora Keraterm. Među prvim nezakonito zatočenim Bošnjacima u logoru Keraterm bio je i Predsjednik Skupštine općine Prijedor prof. Muhamed Čehajić.⁴²⁵ Nasuprot logora Keraterm nalazilo se preduzeće *Kozaraputevi*, u koji se po osnivanju logora Keraterm, smjestila Komanda 343. motorizovane brigade i Vojna policija. Krajem juna 1992. godine u logoru je bilo nezakonito zatočeno oko 1.500 ljudi. Ljudi su svakodnevno dovođeni i odvođeni iz logora. Njihov broj je značajno narastao do kraja jula. Ovaj logor je, također, kao i sva prijedorska mjesta nezakonitih zatočenja, formiran na osnovu odluke Kriznog štaba tzv. srpske

⁴²² AIIZ, inv. br. 2-4674, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi s ovim aktivnostima.*

⁴²³ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 849.

⁴²⁴ ICTY, *Predmet br. IT-95-8-S, Tužilac protiv Duška Sikirice i drugih, Presuda o kazni u predmetu Duško Sikirica i drugi*, (dalje u tekstu: ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*), paragraf 53.

⁴²⁵ J. Medić, nav. dj., str. 65.

opštine Prijedor. Simo Drljača u svom Izvještaju od 16. augusta 1992. godine između ostalog o logorima piše sljedeće: "U takvoj situaciji, Krizni štab opštine Prijedor je odlučio da se za smještaj zarobljenih lica iskoriste prostorije RO Keraterm u Prijedoru pod nadzorom radnika SJB i vojne policije."⁴²⁶ Iz navedenog Izvještaja jasno i nedvosmisleno proizilazi da je Krizni štab tzv. srpske opštine Prijedor imao ključnu ulogu u uspostavi, kontroli i nadzoru nad logorima i drugim mjestima nezakonitih zatočenja Bošnjaka i Hrvata općine Prijedor. Neposrednu kontrolu i nadzor nad logorima Krizni štab je imao preko SJB Prijedor; pripadnici SJB Prijedor vršili su nezakonita zatočenja, obezbjeđivanje logora, ispitivanja, psihofizičke torture, ubijanja, silovanja, druge degradirajuće i ponižavajuće postupke prema nezakonito zatočenim. Pored policajaca iz SJB Prijedor u navedenim radnjama učestvovali su pripadnici CSB Banja Luka i pripadnici vojne policije i vojne bezbjednosti 1. krajiškog korpusa. U Izvještaju SJB Prijedor piše: "CSB Banja Luka i Komanda Banjalučkog korpusa su se aktivno uključili u rješavanje nastale situacije, uputili su u Prijedor veći broj iskusnih radnika nakon čega su formirani mješoviti timovi od pripadnika nacionalne, javne i vojne bezbjednosti, sa zadatkom da izvrše operativnu obradu zarobljenih lica i za svakog pojedinačno utvrde stepen lične odgovornosti u oružanoj pobuni. Operativna obrada je započeta u objektu Keraterm u Prijedoru u koji je vojska na početku sukoba privela oko 600 lica."⁴²⁷

Procjenjuje se da je u logor Keraterm privedeno i nezakonito zatočeno oko 4.000 Bošnjaka i Hrvata i građana drugih nacionalnosti koji nisu podržavali velikosrpsku politiku. Prema do sada utvrđenim podacima u logoru Keraterm je ubijeno ili se vode kao nestali 371 logoraš.⁴²⁸ Logor Keraterm je rasformiran 5. augusta 1992. godine po dolasku novinara iz država zapadne Evrope na područje općine Prijedor. O postojanju ovog logora i broju nezakonito zatočenih navedeno je i u Izveštaju Vlade tzv. srpske BiH: "Međutim, kroz ovaj objekat prošlo je oko 4.000 lica, u istražnom postupku gdje se vršila selekcija u cilju utvrđivanja pojedinačne odgovornosti i ovi su zarobljenici raspoređeni s obzirom na odgovornost u prihvatni centar u Trnopolje, odnosno vojni logor na Manjači, postupak je završen do 5. augusta 1992. godine."⁴²⁹

Masovna zatočenja počela su 26. maja 1992. godine kada su pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga općine Prijedor nezakonito zatočili preko 200 muškaraca

⁴²⁶ AIIZ, inv. br. 2-4688, SJB Prijedor, *Izvještaj i prihvatni centri na području opštine Prijedor*.

⁴²⁷ Isto.

⁴²⁸ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴²⁹ AIIZ, inv. br. 2-4687, Srpska Republika BiH, Komisija za obilazak sabirnih centara i drugih objekata za zarobljenike u Srpskoj Republici BiH, *Izvještaj komisije o obilasku sabirnih centara i drugih objekata za zarobljenike u Autonomnoj regiji Krajina*, 17. VII. 1992.

sa područja Kozarca i okolnih sela, te sa područja grada Prijedora. Prema iskazima nezakonito zatočenih osoba prosječno je u logoru bilo zatočeno oko 1.200 logoraša. Svakodnevno odvođenje u logor Omarska i dovođenje novih zatočenika u logor bila je ustaljena praksa.

Odmah po dovođenju u logor srpski policajci su vršili pretrese nezakonito zatočenih osoba, oduzimali im lične dokumente, novac. Većina nezakonito zatočenih odmah po dovođenju je bila izložena fizičkim torturama. Srpski policajci su logoraše tukli drvenim i metalnim palicama, kundacima pušaka, nogama, rukama.⁴³⁰ Kao izgovor za teška zlostavljanja logoraša, isljednici su ih optuživali da su oni ili članovi njihovih porodica ubijali Srbe u Drugom svjetskom ratu. Potvrdnost navedenog imamo u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: "U logoru Keraterm, zatočenike su tukli prilikom dolaska. Jednog starijeg muškarca srpski vojnici su na ulazu u logor pretukli optužujući ga da je ubijao Srbe 1942. godine: u premlaćivanju tom je čovjeku slomljen nos. Premlaćivanja su se vršila danju i noću. Ljude su tukli drvenim toljagama, palicama za bejzbol, električnim kablovima i pendrecima. Nenad Banović, zvani Čupo, pucao je u noge zatočenika koji su se odmarali tako da ih je ranjavao. Zatočenike su ponižavali i mučili. Neki zatočenici bili su na udaru posebno teških zlostavljanja, mada nije jasno na osnovu čega su birani. Dva bivša policajca Muslimana pretučeni su lancima i metalnim šipkama. Jedan od Albanaca preminuo je od posljedica premlaćivanja nakon nekoliko dana, kao i jedan zatočeni Srbin i jedan zatočenik miješanog, hrvatsko-srpskog porijekla."⁴³¹

Uvjeti u logoru su bili užasni; zatočenici su spavali na drvenim paletama koje su služile za transport robe, ili na golom betonu u velikom skladištu.⁴³² Prostorije su bile prenatrpene i ljudi su često morali spavati jedan preko drugog. U prostoriji 1, koja je bila oko 100 m² u junu 1992. godine bilo je smješteno 320 ljudi, i još ih je pristizalo. U presudi MKSJ u predmetu Duško Sikirica i drugi navodi se: "Prema riječima bivših zatočenika, prostorija 1 bila je široka nekih 6 do 10 metara i dugačka 15 do 20 metara, a strop je bio visok 3 do 4 metra. Prostorija 1 imala je željezna vrata koja su kasnije zamijenjena vratima sa željeznim rešetkama kroz koja su zatočenici mogli da gledaju napolje i koja su omogućavala bolje zračenje prostorije. (...) zatočenici nisu imali dovoljno mjesta da sjednu, pa su često morali da stoje. Prema procjeni većine svjedoka, u prostoriji 1 u prosjeku je boravilo između 200 i 350 osoba."⁴³³ Uvjeti u logoru Keraterm bili su ispod svake civilizacijske norme. Zatočenici su bili natrpani u prostori-

⁴³⁰ Vidi više u ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 57.

⁴³¹ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 850.

⁴³² Muhidin Šarić, *Keraterm, Savez logoraša BiH*, Sarajevo, 2004, str. 6.

⁴³³ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 62.

je, do 570 zatvorenika u jednoj prostoriji, s tim da su jedva imali mjesta da legnu na betonski pod. Kakvi su bili uvjeti u logoru utvrđeno je i u presudi MKSJ u predmetu Duško Sikirica i drugi: "Pod u prostoriji 2 bio je od betona i uvijek hladan. Bilo je i kartona, koji su zatočenici u početku međusobno dijelili, kada ih još nije bilo toliko mnogo. Pretresno vijeće je saslušalo svjedočenje da je u prostoriji bilo prevruće, da nije bilo svjetlosti i da je strašno zaudaralo. Kao i u prostoriji 1, zbog pretrpanosti neki logoraši su naizmjenice stajali. Većina svjedoka je ocijenila da je u prostoriji 2 bilo između 250 i 500 osoba, a najviše ih je bilo tokom mjeseca jula, kada je došlo do priliva zatočenika u prostoriju 2 uslijed premještanja ljudi iz prostorije 3. Hajrudin Zubović je posvjedočio da je prebrojavanjem ljudi na dan 27. ili 28. jula 1992. otkriveno da u prostoriji 2 ima 570 ljudi (...). U prostoriji 3 zatočenici su mogli da gledaju napolje kroz vrata, ali nisu mogli da gledaju kroz prozore. (...) Uslovi u prostoriji 3 opisani su kao veoma loši odnosno "tragični" i u njoj je vladala velika vrućina. (...) I prostorija 4 bila je prepuna ljudi, čiji broj je najprije porastao na 280, a kasnije i 400 do 500 ljudi."⁴³⁴ Hrana koju su nezakonito zatočeni dobijali nije svojim kvalitetom ni kvantitetom⁴³⁵ zadovoljavala ni minimum potreba zatočenih. Hrana, koja je dovožena spolja, služena je tokom poslijepodneva, između 15:00 i 18:00 sati, ispred prostorija 1 i 2. Radilo se o vrućoj vodi u kojoj je ponekad bio list kupusa, malo krompira ili pasulja, ili neke kosti, i dvije vrlo tanke kriške hljeba. Kako se povećavao broj zatočenika, tako se smanjivala količina hrane koju su zatočenici primali. Nikada nije bilo dovoljno hrane za sve, a zatočenici koji su bili u posljednjoj prostoriji kojoj se posluživala hrana, ne bi dobili ništa.⁴³⁶ Velik broj porodica svakodnevno je dolazio do logora i donosio hranu, cigarete, odjeću ali rijetko su mogli da je dostave do onih kojima je bila namijenjena. Srpski policajci su uzimali odjeću i hranu na ulazu i rijetko je davali nezakonito zatočenima. Čak su prodavali hranu, cigarete i odjeću. Velik broj zatočenih je vidio svoje porodice kako dolaze pred logor i ostavljaju pakete koji nikada nisu došli u njihove ruke.

Logoraši su imali ograničen pristup vodi. Pitke vode u logoru nije bilo, ona je dovožena cisternama. U prvim danima svog postojanja, logor se putem šmrka snab-

⁴³⁴ Isto, paragrafi 63, 64 i 65.

⁴³⁵ Dnevne energetske potrebe kod odraslih osoba u uvjetima mirovanja iznose oko 6.400 kJ, a logoraši su dobijali komadić kruha i malo čorbe što nije zadovoljavalo ni polovinu energetske potrebe. U tim uvjetima dolazilo je do drastičnog gubitka tjelesne težine. Gubitak tjelesne mase do 25% prouzrokuje ozbiljne poremećaje, a gubitak preko 50% izaziva smrtne posljedice. U logorima je usljed izgladnjivanja bilo slučajeva umiranja ili teških zdravstvenih komplikacija. Jedan od zatočenika koji je u logor Omarska doveden sa 105 kg, po izlasku iz logora Batković 4. marta 1993. godine imao je 59 kg, što znači da je izgubio 46 kg za vrijeme boravka u logorima Omarska, Manjača i Batković.

⁴³⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 70.

dijevao vodom za industrijsku upotrebu koja nije bila za piće i od koje su se razboljevali. Zatočenicima s područja Brda nisu mogli do vode tokom prvih dana zatočeništva u prostoriji 3. Povremeno su, međutim, zatočenicima imali pristup vodi za piće koja se dovozila kamionom.⁴³⁷

U logoru nije bilo dovoljno toaleta ili nisu bili u funkciji, pa su zatočenicima bili prisiljeni vršiti fiziološke potrebe u metalno bure ili kese. U velikom broju slučajeva zatočenicima nije bio dozvoljen pristup toaletima koji su i onako bili u užasnom stanju. Osim toga, kako je već rečeno, zatočenicima nije omogućeno održavanje lične higijene, pranje ili kupanje. Poslije određenog vremena nezakonito zatočeni su bili užasno prljavi, zaudarali su i većina je dobila vaške. Samo jedanput je izvršena dezinfekcija i zatočenicima je dat prašak za naprašivanje protiv vaški.⁴³⁸

Ispitivanja nezakonito zatočenih vršena su tokom dana. Ispitivali su ih vojni i policijski istražitelji. Ta ispitivanja su trajala od 15 minuta do sat vremena. Nakon ispitivanja policajci su vršili kategorizaciju nezakonito zatočenih. Na osnovu te kategorizacije logoraši su premješteni u logor Omarska ili su ostajali u logoru Keraterm. Ova kategorizacija nezakonito zatočenih služila je i za fizičke torture zatočenih. Isljeđivanja su se odvijala uz premlaćivanje. Neke zatočenike su ispitivali o novcu, te ih odvodili kućama i tjerali da traže novac koji su, ukoliko bi ga našli, morali dati stražarima.⁴³⁹ U presudi MKSJ u predmetu Duško Sikirica i drugi navodi se kako su birani nezakonito zatočeni za zlostavljanja: "Na osnovu dokaza se može zaključiti da su zatočenicima, zavisno od kategorije u koju su raspoređeni, bili izabrani za zlostavljanje ili za premještanje u logor Omarska."⁴⁴⁰

Premlaćivanja su bila veoma česta, zatočenicima su prozivani, udarani motkama i palicama i tjerani da jedan drugog tuku. Zatočenicima su prozivani i premlaćivani noću, a oni koji bi se vraćali bili su krvavi i puni modrica.⁴⁴¹ Neki od čuvara u logoru su na suđenju pred MKSJ priznali da su teško fizički premlaćivali nezakonito zatočene. U presudi MKSJ u predmetu Predrag Banović optuženi je priznao navedene zločine koji su mu stavljeni na teret. U presudi se navodi: "Uz to, Predrag Banović prihvata da je odgovoran za premlaćivanja dvadeset i pet zatočenika i pucanje u još dvojicu, odnosno za premlaćivanje Ramadana Bahonjića, Mehe Kapetanovića, Faruka Hrnčića, Envera Modronje, Adiba Bajrića, Uzeira Čauševića zvanog Zejro, Šabana Elezovi-

⁴³⁷ Isto, paragraf 73.

⁴³⁸ Isto, paragrafi 67, 68, 69.

⁴³⁹ "Ne dobivši novac, četnici Šabanu polomiše rebra, ruku i nogu i ostaviše ga da krvari ispred prostorije skupa sa povećom grupom koju su te noći izveli i premlatili." H. Ičić, nav. dj., str. 29.

⁴⁴⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 83.

⁴⁴¹ M. Šarić, nav. dj., str. 9.

ća, Edina Ganića; premlaćivanje tri brata s prezimenom Ališić, Armina, Ede i trećeg brata čije je ime nepoznato; premlaćivanje Ismeta Garibovića, Vasifa Mujkanovića, Muje Sivca, Sulejmana Sivca, Mirsada Karagića, Esada Islamovića, zatvorenika s prezimenom Mešić, Jasmina Ramadanovića zvanog Sengin, Suada Halvadžića, Besima Fazlića, Mehmeda Avdića, Muharema Sivca, Mirsada Crljenkovića, Ismeta Bajića; za pucanje u zatočenika zvanog Smail, te u jednog neidentifikovanog zatočenika.⁴⁴² Od posljedica teških fizičkih zlostavljanja neki su podlegli povredama. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Duško Sikirica i drugi: Fikreta Avdića čuvari su u noći između 18. i 20. jula 1992. godine pretukli, donijeli su ga natrag pred prostoriju i umro je slijedeće jutro. "Salko Saldumović je bio na putu do nužnika kad je vidio Sikiricu kako razgovara s nekim mladićem. Na povratku, deset minuta kasnije, vidio je Sikiricu kako ispaljuje metak u glavu tog čovjeka. (...) Stražari bi takođe tjeroali zatočenike da pjevaju "četničke" pjesme. Ponekad bi stražari stavili neko mrtvo tijelo u tačke i zatim prisilili zatvorenika da maršira gurajući ih pred sobom."⁴⁴³ Preživjeli svjedoci opisivali su načine na koje su logoraši psihofizički zlostavljani: "Bože Jedini, šta li im sve ne pada na pamet! Izvode logoraše na pistu logora, muče ih na stotinu načina, gase im cigarete na ušnim školjkama, urezuju im krstove na licu, čelu ili grudima, tjeraju da pjevaju četničke pjesme, probadaju nam ruke bajonetama, tjeraju da jedni druge tučemo. Kad ponekad i dobijemo nekakav obrok, komanduju trk u spavaone i pucaju za nama u noge. A ranjeni nisu smjeli ni pomisliti da traže ljekarsku pomoć. Mnogi su umirali u najvećim mukama. Njih dvojica su pred nama svima ubili jednog momka, dana 2. augusta, starog 23 godine. (...) Strahovit pucanj spržio je tišinu. Spavaonica se potresla. Oni oko vrata su zalegli. Mladić je klonuo. Još jedan pucanj dokrajčio ga je. Ubrzano krkljanje je prestalo, i ponovo je zavladao muk. On je obrisao pištolj, i stavio ga u futrolu."⁴⁴⁴ Pred MKSJ jedan od čuvara u logoru Keraterm Predrag Banović priznao je ubistvo pet zatočenika: "Predrag Banović prihvata da je odgovoran za učestvovanje u pet ubistava. (...) Imena žrtava pročitana su na javnoj sjednici tokom pretresa o odmjeravanju kazne, a to su: Jovo Radočaj, Drago Tokmadžić, Jasmin zvani Zvezdaš, Dževad Karabegović i Džemal Mešić."⁴⁴⁵ U logoru Keraterm od posljedica teških fizičkih premlaćivanja od strane srpskih policajaca umrli su Emsud Bahonjić i Sead Jusufagić. Kako je ubijen Emsud Bahonjić navodi se u presudi MKSJ u predmetu Miroslav Kvočka i drugi: "Emsuda Bahonjića, po naređenju jednog oficira srpske vojske, odveli su u bolnicu. Nakon što se vratio u logor, Emsud Bahonjić je

⁴⁴² ICTY, *Presuda u predmetu Predrag Banović*, paragraf 30.

⁴⁴³ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragrafi 120 i 88.

⁴⁴⁴ M. Šarić, nav. dj., str. 102.

⁴⁴⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Predrag Banović*, paragraf 29.

svjedoku N rekao da su ga Žigić i drugi nastavili zlostavljati i u bolnici. Na čelu su mu nacrtali krst i 'bio je još uvijek pri svijesti, ali je izgledao strašno. Slabine su mu bile prekrivene modricama, kao i leđa, a lice mu je bilo izubijano. Jedva je hodao.' Prema iskazu svjedoka N, Emsud Bahonjić je umro 19. juna 1992., desetak dana nakon batinanja. To je potvrdio i svjedok AE, koji je izjavio da je Emsud Bahonjić umro od svakodnevnog batinanja od strane Žigića i drugih: 'To je trajalo iz dana u dan nekih sedam dana. Na kraju se jednostavno moglo vidjeti da on zaista neće dugo poživjeti, da je već polumrtav. Dvojica njegovih amidža su molila stražare da mu daju vode i da ga operu jer je zaudarao, od njega se širio strašan zadah. Samo par sati nakon što su ga oprali umro je.' Rekao je svjedok.⁴⁴⁶ Od posljedica teških fizičkih povreda umro je i Sead Jusufagić-Car. U presudi MKSJ u predmetu Kvočka i drugi svjedoci su potvrdili "(...) Žigić se u nekoliko navrata vraćao, udarao ga nogom i govorio: 'Jesi li još živ, balijo? Poslije toga su ga ostavili da leži na tom mjestu i sljedećeg dana Car je umro. Iznijeli su ga napolje i ostavili kod kontejnera.'⁴⁴⁷ Drago Tokmadžić je umro od posljedica premlaćivanja 24. juna 1992. godine, ekshumiran je 2. novembra 2007. godine na gradskom groblju Pašinci.⁴⁴⁸ Jedinu Srbina, Jovo Radočaj je bio nezakonito zatočen u logoru Keraterm. Od posljedica teškog fizičkog zlostavljanja preminuo je u logoru. Prilikom teškog fizičkog premlaćivanja stražari su vikali: 'Ovako mi kažnjavamo srpske izdajice.' (...) Kad su ga vratili u prostoriju, Jovo Radočaj je bio obliiven krvlju i prekriven tragovima od udaraca i modricama; umro je rano ujutro.'⁴⁴⁹

Neki, koji su prozvani, nikad se nisu vratili i zatočnici su pretpostavljali da su umrli od posljedica premlaćivanja. Dana 23. jula 1992. godine oko 20:30 u logoru Keraterm logorski čuvari su željeznom šipkom ubili dva zatočenika - Nihada Hodžića iz sela Zecovi i Besima Hergića.⁴⁵⁰ Jedan broj nezakonito zatočenih Bošnjaka i Hrvata koji je prozvan, izvođen je van logora i bili su prisiljeni prikupljati tijela ubijenih Bošnjaka i Hrvata na različitim mjestima. Zatočnici su nakon prikupljanja posmrtnih ostataka zajedno sa tijelima voženi na lokalitet rudnika Tomašica i tu bi nakon istovara posmrtnih ostataka bili ubijeni. Nakon ekshumacije posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Tomašica identifikovani su posmrtni ostaci jednog broja zatočenika logora Keraterm.⁴⁵¹ Teška fizička zlostavljanja zatočenika pored logorskih čuvara često puta su činili i civili van logora. Da je to mogao činiti svako, navedeno je u

⁴⁴⁶ ICTY, *Presuda o kazni u predmetu Miroslav Kvočka i drugi*, paragraf 622.

⁴⁴⁷ Isto, paragraf 619.

⁴⁴⁸ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴⁴⁹ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 92.

⁴⁵⁰ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴⁵¹ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

presudi MKSJ u predmetu Duško Sikirica i drugi: “Zlostavljanje je započelo tri do sedam dana nakon osnivanja logora i bilo je svakodnevna pojava. Ko god je želio da tuče zatočenike, mogao je to činiti po vlastitom nahodjenju. Premlaćivanja su se uglavnom odvijala noću, u prostorijama i van njih, u blizini smetlišta ili u prostoriji koja je bila posebno namijenjena premlaćivanju. Zatočenike je obično prozivao stražar. Neke bi premlatili i vratili ih u prostorije. Druge bi ubili i njihova tijela vratili u prostoriju u kojoj su boravili, ili ostavili na smetlištu i zatim odnijeli sljedećeg dana. Premlaćivanja su vršili logorski stražari i posjetioci logora, pojedinačno ili zajedno.”⁴⁵²

Brojna svjedočenja preživjelih logoraša pred MKSJ i domaćim sudovima ukazuju na različite načine nanošenja teških psihofizičkih povreda nezakonito zatočenim logorašima. Tako se u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić navodi svjedočenje: “Pretnosno vijeće je saslušalo iskaze svjedoka nesrba koji su u logoru bili podvrgnuti teškom maltretiranju. Jedan stražar je svjedoku K, kad se jednom vraćao iz klozeta, naredio da udara glavom u tanki metalni zid. Potom su ga šćepala dvojica stražara i udarala mu glavom o zid. Svjedok K se onesvijestio, ali je uspio da se vrati u svoju prostoriju. Jedne noći je tokom smjene Čupe Banovića iz Eleza stiglo pedesetak muškaraca, od kojih su neki bili veoma stari ljudi, i svjedok K je vidio i čuo kako ih čitave noći tuku. Svjedok C je posvjedočio da su ljudi zatočeni u prostoriji u koju je on odveden nakon jednog premlaćivanja bili u užasnom stanju: bili su žestoko premlaćeni, a mnogo ih je ječalo i plakalo. Nekad je bilo teško prepoznati ih.”⁴⁵³ Jedna od preživjelih svjedokinja iz logora Keraterm svjedočila je pred MKSJ o teškim fizičkim torturama: “Dok sam ja tu sjedila, Zoran Žigić i Banović Nedjeljko zvan Čupo otišli su do hangara. Mrak je već bio, izveli su dvojicu i tukli ih da su ljudi bili svi krvavi od tuče da im nisam prepoznala lik, u tom momentu su se uhvatili noža i počeli ih bodat. Žigić Zoran je odsjekao jednom uho i nos i počeo ga bodat kroz mišiće, tako je radio i Nedjeljko Banović zvan Čupo. Od muke ja sam počela povraćat.”⁴⁵⁴ Mučenje i okrutno postupanje je bilo svakodnevno, tako su Fejzi Mujkanoviću nanosili teške fizičke i psihičke patnje i bol: “Zatim je tukao Fejzu Mujkanovića i nožem mu napravio rez preko vrata. Zatim su doveli ženu i dijete Fejze Mujkanovića i Dušan Knežević je zaprijetio da će ih ubiti ako Fejzo Mujkanović odbije da mu odgovori.”⁴⁵⁵ Brojni su primjeri nanošenja teških tjelesnih povreda nezakonito zatočenim u logoru Keraterm. U presudi MKSJ u predmetu Miroslav Kvočka i drugi navodi se: “Među njima

⁴⁵² ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 84.

⁴⁵³ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 238.

⁴⁵⁴ *Torture u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata 1992-1995*, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003, str. 176.

⁴⁵⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Miroslav Kvočka i drugi*, paragraf 639.

je bio i Zijad Krivdić i kad se vratio, Žigić mu je naredio da klekne pred njim, nakon čega ga je Žigić udario svojim pištoljem. Svjedok AD je izjavio da je pištolj opalio i da je metak pogodio Zijada Krivdića u glavu, nanijevši mu tešku povredu. Žigić je naredio svjedoku V da ukloni pramen kose koji se zalijepio za pištolj. Zatim je tom svjedoku naredio da mu poljubi cipelu, a potom ga udario nogom među oči.”⁴⁵⁶

U logoru Keraterm pored muškaraca bile su nezakonito zatočene i žene. Ove žene su bile silovane od strane srpskih policajaca-čuvara u logoru. U presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić opisuje se silovanje: “I u logoru Keraterm su se dešavala silovanja. Svjedokinju H je jedan stražar, čije je ime navela, odveo u jednu prostoriju na prvom spratu. Taj stražar ju je potom silovao, ‘i tad je krenula jedna ceremonija’. Ostavio ju je da leži na stolu, a onda su u sobu ušli drugi muškarci. Žrtva nije znala koliko ju je ljudi silovalo, ni kako se oni zovu, a nekoliko puta se onesvijestila. Kad se sutradan probudila, bila je sva u krvi i mislila je da će umrijeti. Kasnije je odvedena u logor Omarska.”⁴⁵⁷ U drugom svjedočenju silovana žena je rekla: “svjedokinji K da ju je u jednoj kancelariji u Keratermu silovao Nedeljko Timarac, a zatim i drugi muškarci redom, cijelu noć. Potom su je izveli napolje i rekli joj da sjedi na kamenu.”⁴⁵⁸ Iz brojnih primjera silovanja na području općine Prijedor posebno su upečatljiva silovanja u logorima. Svjedočeci o silovanjima preživjeli logoraši su između ostalog izjavili: “U junu ili julu 1992., nekoliko drugih stražara u logoru Keraterm silovalo je jednu zatvorenicu na stolu u mračnoj prostoriji sve dok ona nije izgubila svijest. Sljedećeg jutra probudila se u lokvi krvi. U ovom logoru silovane su i druge žene.”⁴⁵⁹ Postoje određeni dokazi da su u logoru Keraterm i muškarci bili izloženi seksualnom zlostavljanju. U presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić sudsko vijeće je: “(...) saslušalo uvjerljive iskaze o događaju koji se odigrao krajem jula, kada je svjedok B napolju vidio ljude s područja Brda zatočene u prostoriji 3. Polovina njih je stajala bez donjih dijelova odjeće, a pola ih je klečalo. Kako kaže svjedok B: *Bili su u takvom položaju kao da polno opšte.*”⁴⁶⁰

Pored čuvara, koji su svakodnevno vršili razne fizičke torture, u logor su dolazili srpski policajci koji nisu obavljali dužnost u logoru ili civili koji su nesmeteno vršili teška premlaćivanja. Svjedočeci pred MKSJ jedan od preživjelih logoraša navodi načine na koji su ljudi fizički zlostavljani: “Jednog dana je došao Knežević i rekao da mu je poginuo brat ili bratić. Naredio je svima iz Kozarca da izađu napolje. Izašlo je oko 22 ljudi koji su poredani po pisti ispred prostorija 1 i 2, rečeno im je da kleknu

⁴⁵⁶ Isto, paragraf 650.

⁴⁵⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 240.

⁴⁵⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 99.

⁴⁵⁹ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 512.

⁴⁶⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 241.

i da u tom položaju nekoliko puta pužu prema baraci i natrag. Pošto je tlo bilo prekriveno šljunkom, raskrvavili su koljena i dlanove ruku. Nakon toga im je naredeno da se poredaju u dva reda jedan nasuprot drugom i da kleknu. Žigić ih je željeznom šipkom udario po leđima, dok ih je drugi vojnik redom udario u lice ili u vrat. Tada im je Žigić rekao da ustanu i da se svako bori sa osobom koja mu stoji nasuprot, jer će inače dobiti batina.⁴⁶¹ Posebnu surovost prema nezakonito zatočenim stražari i uprava logora pokazivali su kroz premlaćivanja do smrti. Prema iskazima preživjelih zatočenika u logor je jednog dana: "Došao je Duća i traži Fejzu iz Kozarca. Izvedoše ga vani. Optužiše ga da je ubio Dućinog brata. Četiri četnika napraviše krug i počеше ga tući. Vrata su širom otvorena i mogao se vidjeti svaki udarac. Tukli su ga palicama, kundacima, čizmama. Oborih glavu, ne mogu da gledam taj zločin. Napokon ubice odstupiše, Fejzo je ležao nepomičan."⁴⁶²

Zločine u logoru Keraterm obilježilo je masovno ubijanje 24. jula 1992. godine kada su logorski čuvari počeli pucati iz automatskog oružja po prostoriji br. 3 i zatočenicima koji su bili u njoj. Prije masakra, zatočnike koji su bili u prostoriji broj 3 premjestili su u drugu prostoriju, a u prostoriji broj 3 doveli su nezakonito zatočene iz Hambarina, Rakovčana, Biščana iz Ljubije. Ovim je jasno da je postojala namjera da se ubiju ljudi sa područja Brda. Istovremeno, pred prostorijom je postavljen mitraljez na jedan sto i okrenut prema prostoriji broj 3. Iz ponašanja čuvara i priprema koje su prethodno preduzeli jasno se može zaključiti da je postojao plan i namjera da se poćini ovaj zločin. Kako se desio ovaj zločin opisano je u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Te noći su se iz pravca prostorije broj 3 ćuli rafali i jauci. Jedan ćovjek u prostoriji br. 1 ranjen je zalutalim metkom. Otvorena je vatra iz mitraljeza. Sutradan ujutro je na zidovima prostorije br. 3 bilo krvi. Tijela mrtvih i ranjenih ljudi bila su na gomilama. Stražari su otvorili vrata i rekli: 'Vidi budala balija - pobiše se.' Neki zatoćenici su vidjeli tijela izbaćena na travnatu površinu ispred prostorije br. 3, a prostor ispred prostorije br. 3 bio je sav okrvavljen. Stigao je jedan kamion i jedan ćovjek iz prostorije br. 1 se ponudio da pomogne pri utovaru tijela. Ubrzo je kamion pun tijela otišao iz kruga logora. Dobrovoljac iz prostorije br. 1 je rekao da je u kamionu bilo 128 tijela. Kad je kamion krenuo, vidjelo se kako iz njega curi krv. Kasnije tog dana, stigla su vatrogasna kola da oćiste prostoriju br. 3 i prostor oko nje."⁴⁶³

Na suđenjima pred MKSJ u nekoliko predmeta utvrđeno je na koji naćin i koliko je nezakonito zatoćenih logoraša ubijeno. U presudi MKSJ u predmetu Milomir Sta-

⁴⁶¹ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 97.

⁴⁶² Suvad Ćehić, *Samo mrtvi istinu znaju*, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, CID, Sarajevo, 2003, str. 26.

⁴⁶³ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 207.

kić navodi se: "Sljedećeg jutra je ispred prostorije broj 3 bila gomila leševa, a cijeli taj prostor bio je pun krvi. Stigao je kamion da odveze leševe. Kada je kamion krenuo, iz njega je kapala krv. Na kraju su tragovi pokolja u prostoriji broj 3 i okolnom prostoru očišćeni šmrkom s vatrogasnih kola. Tačan broj poginulih u prostoriji broj 3 nije ustanovljen, niti će, po svemu sudeći, ikad biti. Imajući to u vidu, Pretresno vijeće zaključuje, na osnovu broja lica zatočenih u prostoriji broj 3, da je ubijeno najmanje 190 ljudi."⁴⁶⁴ Na suđenju pred MKSJ u predmetu Duško Sikirica i drugi, svjedoci navode: "Nekoliko ljudi ispred svjedoka N, koji je bio blizu vrata u prostoriji 3, pogođeno je mecima i troje ili četvero njih palo je na njega. Kao što je svjedok N rekao: 'To je bila moja sreća u nesreći, jer su ti meci – oni su primali metke koji su napolju bili ispaljeni. Skakali su od metaka koji su ih pogađali. Bilo je stravično. Kao u paklu, noć u paklu.' - ovo je na suđenju pred MKSJ izjavio jedan od preživjelih."⁴⁶⁵ U jutarnjim satima pred prostoriju br. 3 dovezen je kamion (šleper FAP 1620, vlasništvo poduzeća *Autotransport* iz Prijedora) i u njega su utovarena tijela mrtvih i ranjenih zatočenika iz prostorije br. 3.⁴⁶⁶ Svjedoci koji su bili natjerani da utovare tijela ubijenih i ranjenih izjavili su: "Bilo je ljudi bez ruku, bez pola leđa, s malom rupom sprijeda, a otraga bez leđa. Mislim da je tu bilo oko 120 ljudi. Bilo je ljudi na kojima se nisu vidjele rane, ali su se ugušili kad su pali, jer su padali jedni na druge."⁴⁶⁷ Svjedočenja o broju ubijenih iznesena su u knjizi Muhidina Šarića: "Brojao sam do devedeset i osam! Teško je tačno reći! Neki su samo komadi mesa! Mnogo je ranjenih! Sve smo ih skupa potovarili! Ni njima nema spasa!"⁴⁶⁸ O užasima masakra u prostoriji broj 3 svjedočili su preživjeli: "Uz jaku vatru, raspala su se vrata od lima, debljine dva milimetra. Bošnjaci pokušavaju da nađu spas u bjekstvu, dočekali su ih rafalima smrti. Unakrsna vatra dopirala je u svaki dio ćelije. Jedan kuršum ubijao je nekoliko logoraša. Nakon rafalne paljbe, čuli su se pojedinačni pucnji."⁴⁶⁹ Prema riječima jednog od zatočenika, koje su logorski čuvari prisilili da stavljaju tijela mrtvih i ranjenih na prikolicu kamiona, utovareno je oko 147 mrtvih tijela i 67 ranjenih osoba.

Dana 5. augusta 1992. godine iz logora Keraterm sa dva autobusa odvezena su 124 logoraša (među kojima: Asim Elkez, sin Ramizov; Ante Gavranović, Fikret Mahić, Juro Matanović, Nedžad Mujkanović, Senad Rešić i drugi). Odvezeni su najprije u logor Omarska, a zatim u selo Podvidača (općina Sanski Most) gdje su ubijeni. Po-

⁴⁶⁴ Isto, paragraf 206.

⁴⁶⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Sikirica i drugi*, paragraf 102.

⁴⁶⁶ M. Šarić, nav. dj., str. 172.

⁴⁶⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Miroslav Kvočka i drugi*, paragraf 635.

⁴⁶⁸ M. Šarić, nav. dj., str. 173.

⁴⁶⁹ S. Čehić, nav. dj., str. 225.

smrtni ostaci su ekshumirani iz masovne grobnice Hrastova glavica. Među ekshumiranim su Ante Gavranović, Jure Matanović, Ermin Mujdžić i dr.⁴⁷⁰

Ovaj logor je rasformiran zbog pritiska svjetske javnosti nakon saznanja o zločinima koji su tu počinjeni. Logor Keraterm uz Omarsku predstavlja paradigmu mučenja i nehumanog ponašanja prema zatočenicima. U tom logoru prekršene su sve Ženevske konvencije, pravila i običaji rata. MKSJ u predmetu Predrag Banović okarakterisao je ovaj zločin kao udruženi zločinački poduhvat: "Otvaranje, između ostalih, logora Keraterm i Omarska predstavljalo je jednu od ključnih karakteristika udruženog zločinačkog poduhvata, čiji je cilj bilo trajno uklanjanje nesrpskog stanovništva s teritorije planirane srpske države unutar Bosne i Hercegovine. Logori Keraterm i Omarska bili su vođeni na način sračunat na zlostavljanje i progon nesrba iz Prijedora i s drugih područja, sa ciljem da se nesrbi uklone sa te teritorije ili da se podjarme oni koji ostanu. Zatočavanje nesrba u logore bilo je uvertira u njihovo ubijanje ili premještanje na nesrpska područja."⁴⁷¹

III.4. Logor Trnopolje

Logor Trnopolje formirale su vlasti tzv. srpske opštine Prijedor. Ovaj logor je bio u naselju Trnopolje. Krajem maja, dio većinski muslimanskog sela Trnopolje u općini Prijedor, pretvoren je u logor, u prvom redu za ne-srpske žene, djecu i starije osobe.⁴⁷² Nezakonito zatočeni logoraši bili su smješteni u zgradi osnovne škole, zgradi Doma kulture i nekoliko privatnih kuća u neposrednoj blizini logora te na otvorenom prostoru pod improvizovanim zaklonima. Ovaj logor je formiran neposredno nakon napada na Kozarac (24. maja 1992. godine). Upravnik logora bio je Slobodan Kuruzović. U Izvještaju komisije vlade tzv. RS stoji: "U naseljenom mjestu Trnopolje kod Prijedora u prostorijama osnovne škole, Doma kulture i jednog broja privatnih kuća, kao i na otvorenom prostoru oko tih objekata pod šatorima, smješteno je oko 3.000 lica, starosne strukture od 18 do 60 godina. Svi stanovnici su muškarci, osim nekoliko žena. Nekoliko muškaraca je starije od 60 godina."⁴⁷³ O postojanju ovog logora navedeno je i u Izvještaju Komisije CSB Banja Luka: "Otvoreni prihvatni centar

⁴⁷⁰ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴⁷¹ ICTY, *Presuda u predmetu Predrag Banović*, paragraf 22.

⁴⁷² <http://unconqueredbosnia.tripod.com/TrnopoljeHelsinki.html>, *Trnopolje detention camp: Helsinki watch report, october 1992-february 1993*, pristupljeno 03.09.2014. godine.

⁴⁷³ AIIZ, inv. br. 2-4687, Srpska Republika BiH, Komisija za obilazak sabirnih centara i drugih objekata za zarobljenike u Srpskoj Republici BiH, *Izvještaj komisije o obilasku sabirnih centara i drugih objekata za zarobljenike u Autonomnoj regiji Krajina*, 17. VII. 1992.

Trnopolje nalazi se u naseljenom mjestu Trnopolje a kao smještajni objekti za lica koja u istom borave iskorištene su prostorije osnovne škole, doma, skladišta, privatne kuće u blizini ovih objekata i otvoreni dvorišni prostor istih. Od 24.05.1992. godine u Centru je zatražilo zaštitu velik broj građana muslimanske nacionalnosti oba pola i svih uzrasta.⁴⁷⁴ U svom Izvještaju o logoru Trnopolje načelnik SJB Prijedor Simo Drljača je naveo: "U toku same akcije vojska je ostavila slobodan koridor za sve građane koji bi htjeli da se udalje i sklone iz zona oružanih sukoba, odnosno za sve koji nisu htjeli da učestvuju u oružanoj borbi protiv vojske Srpske Republike. U mjestu Trnopolje u prostorijama osnovne škole, doma, skladišta i okolnih kuća vojska je organizovala prihvata tih građana i njihovo obezbjeđenje od ekstremista pa je tako i nastao Otvoreni prihvatni centar Trnopolje koji je i sada u funkciji."⁴⁷⁵ Zahvaljujući novinarima ITN 5. augusta 1992. godine, svijet je saznao postojanje ovog logora. Čitav svijet je bio u prilici vidjeti *sliku užasa* na kojoj iza bodljikave žice stoji logoraš Fikret Alić. U toku suđenja pred MKSJ utvrđen je veliki broj činjenica koje se odnose na postojanje, funkcioniranje, uvjete u logoru, ubijanja nezakonito zatočenih logoraša, silovanja, nanošenje teških psihofizičkih povreda i druga krivična djela. U navedenim izvještajima tadašnje vojne i policijske strukture nastojale su prikriti i negirati postojanje logora i kršenje međunarodnog humanitarnog prava.

Logor Trnopolje je bio ograđen žicom a jednim dijelom i zidom.⁴⁷⁶ Logor su obezbjeđivali naoružani vojnici u vojnim uniformama i oko cijelog logora bili su raspoređeni pripadnici tzv. VRS. U neposrednom okruženju logora Trnopolje bili su postavljeni punktovi na kojima su bili naoružani vojnici koji su kontrolirali prilaze logoru Trnopolje. Oko logora su bila postavljena mitraljeska gnijezda.⁴⁷⁷ Vlasti tzv. srpske opštine Prijedor i pripadnici tzv. VRS ovaj logor su predstavljali kao mjesto za "spas" Bošnjaka i Hrvata općine Prijedor. "Srpski vojnici su zatočenicima u Trnopolju isprva govorili da ih drže zatočene radi njihove bezbjednosti, kako bi ih zaštitili od muslimanskih ekstremista. Taj logor je kasnije postao punkt na kojem su srpski vojnici okupljali civile, među kojima je bilo muškaraca, žena i djece, radi deportacije u druge dijelove Bosne i Hercegovine i drugdje."⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ AIIZ, inv. br. 2-4674, CSB Banja Luka, *Izvještaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi s ovim aktivnostima.*

⁴⁷⁵ AIIZ, inv. br. 2-4688, SJB Prijedor, *Izvještaj i prihvatni centri na području opštine Prijedor.*

⁴⁷⁶ Suvad Čehić, *Trnopolje*, Bosanska gradina, Gradačac, 1996, str. 15.

⁴⁷⁷ "Međutim, da je bila samo nacrtana jedna crta, ne bi smio niko preći jer je oko cijelog logora strazarila vojska. Bilo je dobro naoružanih punktova i mitraljeza čije su cijevi bile uperene prema logoru." ICTY, *Presuda u predmetu Stakić*, paragraf 187.

⁴⁷⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Momčilo Krajišnik*, paragraf 492.

*Logor Trnopolje*⁴⁷⁹

Uvjeti u logoru Trnopolje bili su užasni. Veliki broj žena, djece i staraca boravio je na malom prostoru. Najveći broj nezakonito zatočenih boravio je na otvorenom. Ljudi su boravili pod improvizovanim zaklonima. Ti zakloni bili su komadi najlona ili deke koje su služile za zaštitu od kiše. Zbog nedostatka hrane nezakonito zatočeni su gladovali. Hranu u logoru su pripremali sami zatočeni od namirnica koje bi im donosile porodice ili su sami izlazili i sakupljali hranu po baštama. Izlazak van logora u potrazi za hranom predstavljalo je opasnost, jer su često nailazili na srpske vojnike i naoružane civile koji su pljačkali bošnjačku imovinu, a jedan broj zatočenika je tako i ubijen. Vode za piće nije bilo dovoljno. Prema presudama MKSJ ovaj logor je imao posebnu ulogu, zapravo: "Trnopolje je u suštini bio tranzitni logor, čija je glavna svrha bilo prisilno premještanje bosanskih Muslimana, naročito žena, djece i starijih."⁴⁸⁰

Nezakonito zatočeni bili su tučeni od strane srpskih vojnika palicama za bejzbol, željeznim šipkama, kundacima, policijskim palicama, rukama, nogama i drugim predmetima. U logoru nije bilo sistematskog ispitivanja, ali je bilo slučajeva da su određeni ljudi vođeni na ispitivanja. Obično nakon toga, oni koji bi se vratili bili su pretučeni, krvavi i imali tjelesne povrede. Kako se navodi u presudi MKSJ u pred-

⁴⁷⁹ Slika logora Trnopolje preuzeta iz dokaznog materijala u suđenjima pred MKSJ.

⁴⁸⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 855.

metu Radoslav Brđanin: “Zatočene muškarce ispitivali su i tukli drvenim motkama i noževima, neke dok ne bi izgubili svijest. Pod i zid sobe za ispitivanje bili su poprskani krvlju. Zatočenike su tukli pred drugim zatočenicima. U logoru Trnopolju silovane su žene, a u silovanjima je učestvovao i Kuruzović, komandant logora.”⁴⁸¹ Zatočenike su izvodili i van logora i tamo ih fizički zlostavljali. Jedan svjedok opisuje načine teških zlostavljanja: “Prvi dan smo bili tučeni u Kozarcu preko puta pilane kod limara. Tukli su nas puškama i ostalim oštrim materijalom, onda su nas onakve krvave prisilili da se skinemo i da po onim ranama trljamo sol, tako da bi nas ugrizlo. A onda smo morali puzati oko kuće i roktiti. Meni su lično sasuli tekućinu za pranje suđa i kada nisam gutao gurnuli su mi šlauf od vode u usta sa mlazom vode. (...) Tada sam dobio još veće ozljede udarcem lopate po leđima, a jedan vojnik viknu: ‘Udri ga, majku mu tursku, hoće da bježi!’, a drugi se zakoči pa me ujede za vrat i reče: ‘Fuj, nisam znao da ovako tursko meso smrdi!’”⁴⁸²

*Teška fizička zlostavljanja zatočenika u logoru Trnopolje*⁴⁸³

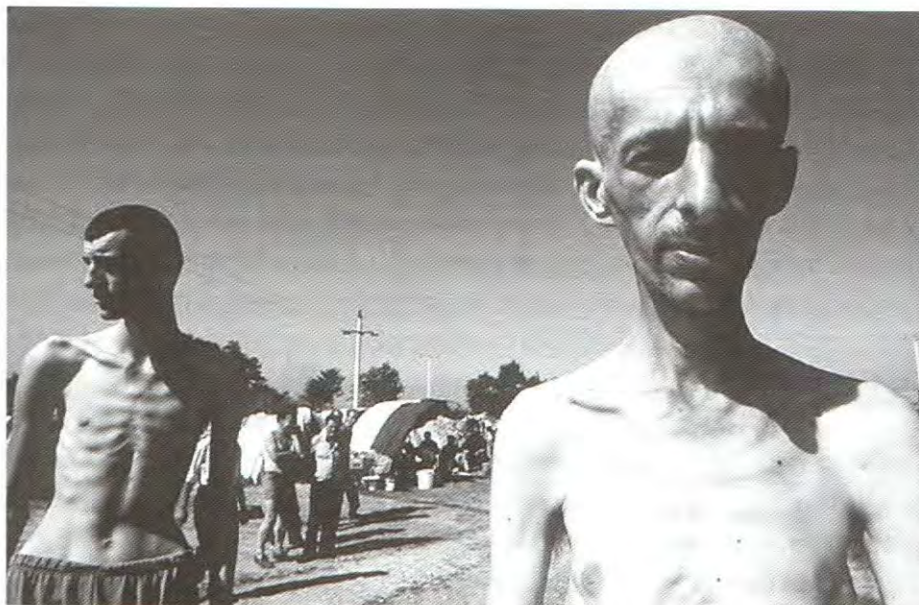
Užasni uvjeti u logoru, neadekvatna medicinska njega, velike vrućine, uzrokovale su stomačna oboljenja. Higijenski uvjeti su bili vrlo loši i većina zatočenika je u logoru dobila dizenteriju ili šugu. Zbog nedostatka hrane i loših sanitarnih uvjeta u logoru, većina zatočenika, prema nekim procjenama čak 95%, patila je od dizenterije. Tekuće vode uopšte nije bilo, a toaleta samo u ograničenom broju. Vode za piće skoro da nije ni bilo jer je bila samo jedna pumpa na cijeli logor. Uši i šuga bili su također rasprostranjeni.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Isto, paragraf 856.

⁴⁸² *Torture u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata 1992-1995*, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003, str. 95.

⁴⁸³ Slika logora Trnopolje preuzeta iz dokaznog materijala u suđenjima pred MKSJ.

⁴⁸⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 177.

Zatočenici u logoru Trnopolje⁴⁸⁵

U logoru je bila uspostavljena improvizovana ambulanta u kojoj je pružana medicinska pomoć, ali bez dovoljne količine lijekova. Ovu medicinsku pomoć pružali su zatočeni Bošnjaci-ljekari i drugo medicinsko osoblje. Jedan doktor, srpske nacionalnosti povremeno bi dolazio u logor. Ljekari su bili svjedoci teških premlaćivanja zatočenika i povreda nanesenih djevojčicama i djevojkama koje su bile žrtve silovanja. U svjedočenjima pred MKSJ svjedoci su navodili: "Osobe koje su odvođene na ispitivanje često su se vraćale modre ili povrijeđene. Prema riječima dr. Merdžanića, koji je tokom zatočenja radio u improvizovanoj ambulanti u Trnopolju, zatočenici su često odvođeni na ispitivanje u prostoriju koja je ranije služila kao laboratorija. Dr. Merdžanić je čuo zvuke premlaćivanja i vrijeđanje. Neke žrtve su dovedene u ambulantu da im se previju rane. Teško ozlijeđeni zatočenici su krišom fotografisani.⁴⁸⁶ Poznata fotografija teško pretučenog zatočenika najbolji je pokazatelj brutalnosti logorskih čuvara.

Nakon objave vijesti o logoru Trnopolje, sredinom augusta 1992. godine, u logor je stigao Međunarodni Crveni križ, odnosno Međunarodni komitet Crvenog križa (dalje u tekstu: MKCK). Nakon toga su logoraši evidentirani, registrirani kod MKCK-a. Od tada su uvjeti u logoru malo poboljšani u pogledu hrane, lijekova i

⁴⁸⁵ Autor fotografije: Ron Haviv; slika preuzeta sa: <http://www.ronhaviv.com/index.php#mi=2&pt=1&pi=10000&s=23&p=1&a=3&at=0>, pristupljeno 31. oktobra 2014. godine

⁴⁸⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 242.

sanitetske opreme. Prema raspoloživim podacima u logoru i u neposrednoj blizini logora vršena su ubijanja. Ubijanja su vršena na način da su srpski vojnici iz logora izvodili pojedine zatočenike i ubijali ih u neposrednoj blizini logora. Zatočenike su ubijali i prilikom transporta iz logora. Prilikom ukrcavanja u voz radi deportacije srpski vojnici su ubili Cerić Eminu i Hasana. Njihovi posmrtni ostaci pronađeni su na lokalitetu Bešlagića mlin.⁴⁸⁷ Potvrđnost navoda nalazimo i u presudi MKSJ u predmetu Momčilo Krajišnik gdje se navodi: "(...) a srpski vojnici su povremeno tukli i ubijali zatočene osobe muslimanske i hrvatske nacionalnosti. Jednom takvom prilikom, srpski vojnici su odveli jedanaest zatočenika na polje kukuruza i ubili ih iz vatrenog oružja."⁴⁸⁸ O istom se navodi i u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Jednom prilikom je iz pravca Kozarca došlo nekoliko vojnika. Među njima je bio čovjek kojeg su zvali Tupe Topala, imao je nož i vikao je: 'Gdje ste, balije, da vas koljem.' Vojnici su vikali i psovali. Kasnije su iz logora odveli jedanaest muškaraca – išli su pognutih glava, s rukama na glavama. Vojnici su odveli te muškarce u jedno kukuruzište iza kuće u kojoj je boravila svjedok Q. Potom je začula pucnje i jauke."⁴⁸⁹ Ova grupa zatočenika je pronađena i ekshumirana iz masovne grobnice Trnopolje-Redžići. Iz ove grobnice ekshumirani su posmrtni ostaci ubijenih Duračak Fadila, Gutić Esada, Elezović Amira, Pjanić Mustafe, Elezović Edhema, Žerić Muharema, Elezović Halila, Mujagić Esada, Poljak Ilijaza, Duračak Đemala i Elezović Samira.⁴⁹⁰ Svjedoci ubijanja su često puta i sahranjivali ubijene: "Ja sam lično ukopao Antu Murgića i njegovog sina Zorana iz Kozarca. Vjerovali ili ne, i dan-danas kada o tome pričam uhvati me jeza. Kroz njihov jezik je bila provučena žica, smotana kao šestica. (...) Isto veče, šest Korića (Forića, prim. M.B), dva brata i dva amidžića su ubijeni."⁴⁹¹ Posmrtni ostaci šestorice muškaraca prezimena Forić (Jasmin, Asim, Zilhad, Zijad, Sakib i Besim) pronađeni su i ekshumirani na lokalitetu Trnopolje-Bešlagića mlin. Dana 12. oktobra 2010. godine izvršena je ekshumacija a 13. jula 2011. godine izvršena je identifikacija posmrtnih ostataka ubijenih.⁴⁹² Ubistva u logoru Trnopolje i odvođenje nezakonito zatočenih a nakon toga njihovo ubijanje, može se vezati za više masovnih i pojedinačnih grobnica koje su do sada pronađene i ekshumirane. Najmlađa žrtva koja je ubijena u logoru Trnopolje je petogodišnja djevojčica Mulalić Emira.⁴⁹³

⁴⁸⁷ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴⁸⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Momčilo Krajišnik*, paragraf 493.

⁴⁸⁹ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 222.

⁴⁹⁰ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴⁹¹ Sulejman Kahrmanović, *Preživio strijeljanje*, objavljeno u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Zbornik radova, Sarajevo, 1997, str. 487.

⁴⁹² AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁴⁹³ *Knjiga nestalih opštine Prijedor - Ni krivi ni dužni*, Udruženje Prijedorčanki "Izvor", Prijedor, 2012.

Logor Trnopolje bio je mjesto u kojem su vršena svakodnevna silovanja. Prema podacima sa suđenja pred MKSJ u predmetu Stakić utvrđeno je da je kroz logor prošlo oko 23.000 zatočenika.⁴⁹⁴ Najveći broj su činile žene, djeca i starije osobe. O broju djece u logoru na dan 8. oktobra 1992. godine, u Izvještaju Crvenog krsta općine Prijedor naveden je podatak da: "Od broja 3.500 u Prihvatnom centru Trnopolje nalazi se oko 50% djece od jedne do dvanaest godina."⁴⁹⁵ Kako je u logoru bio velik broj žena, djevojaka i djevojčica, stoga su bile svakodnevno izložene silovanju. Silovanja su vršili logorski čuvari, vojnici koji su dolazili samo radi silovanja i upravnika logora. U presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić svjedoci potvrđuju navode: "I svjedokinja F i svjedokinja I su čule da su žene silovane u logoru Trnopolje. Nekoliko drugih svjedoka su posvjedočili da su srpski vojnici noću izvodili zatočenice logora Trnopolje, te ih silovali ili seksualno zlostavljali. Dr. Idriz Merdžanić je posvjedočio da je nekoliko žena zatražilo pomoć u klinici. Dr. Merdžanić je za neke od njih uspio da organizuje ginekološki pregled u prijedorskoj bolnici kako bi se ustanovilo da se radi o silovanju. Dr. Duško Ivić, ljekar srpske nacionalnosti, utvrdio je da su sve žene koje su pregledane bile silovane, iako sam dr. Merdžanić nije vidio rezultate tih liječničkih pretraga. Međutim, Pretresno vijeće je saslušalo svjedočenje jedne osobe koja je i sama u logoru bila žrtva silovanja i koja je potvrdila da je u logoru silovano ili s tim ciljem noću izvedeno nekoliko žena i djevojaka, od kojih je jednoj bilo 13 godina."⁴⁹⁶ Iz brojnih svjedočenja pred MKSJ utvrđeno je da su u logoru Trnopolje vršena sistematska silovanja i to najčešće maloljetnih djevojčica i djevojaka. Silovanja su vršena i van logora a ljekarsku pomoć žrtvama silovanja pružao je ljekar u logoru Trnopolje. Jedna od žrtva silovanja je ljekaru "ispričala da su je vojnici uhvatili u selu dok je nosila dijete i odveli na punkt Orlovci, gdje su je nekoliko dana silovali, dok nije, noseći bebu, pobjegla kroz prozor."⁴⁹⁷

U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin navodi: "U avgustu 1992. Slobodan Kuruzović, komandant logora Trnopolje, lično je organizovao da se jedna bosanska Muslimanka zatoči u istoj kući u kojoj je bila njegova kancelarija. Prve noći je Kuruzović ušao u njenu sobu naoružan pištoljem i nožem. Svukao se i rekao joj da želi da vidi 'kako se Muslimanke jebu'. Ona je odgovorila: 'De me ubij'. Kada je počela da vrišti, Kuruzović je rekao: 'Džabe samo vrištiš, ovdje tebi niko ne može pomoći.' Počeo je da je siluje, a kada je ona počela da vrišti, Kuruzović ju je upozorio: 'Čuti.

⁴⁹⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 326.

⁴⁹⁵ AIIZ, inv. br. 2-4683, *Izvještaj o radu u prihvatnom centru Trnopolje broj 406/92*, od 8. X. 1992.

⁴⁹⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 244.

⁴⁹⁷ http://www.sense-agency.com/tribunal_mksj/silovanja_u_trnopolju_potvrdili_i_srpski_ljekari, pristupljeno 03. septembra 2014. godine.

Jesi vidjela šta ima vojske tamo napolju? Svi će se poredati na tebi.' Otišao je rekavši: 'Vidimo se sutra opet.' Žena je krvarila i cijelu noć provela plačući i razmišljajući o tome da se ubije. Kuruzović je tu ženu silovao gotovo cijeli mjesec dana, skoro svake noći. U dvije prilike nožem ju je ubo u rame i nogu jer se opirala silovanju."⁴⁹⁸

Postojanje logora Trnopolje na svaki način vlasti tzv. srpske opštine Prijedor su pokušale negirati i osporiti njegovu pravu ulogu. U javnim nastupima čelnici tzv. srpske opštine Prijedor su negirali da je Trnopolje logor, govorili su da je to mjesto u kome se pruža zaštita civilima od muslimanskih ekstremista. Istovremeno, u službenim izvještajima su navodili da se radi o otvorenom centru za zaštitu Muslimana. Tako se u jednom od Izvještaja navodi: "Broj lica u ovom centru je promjenljiv, ne vodi se posebna evidencija obzirom da građani isti mogu napuštati prema vlastitom nahođenju i pravcu koji sami odrede. Posebnu pogodnost u tom pravcu predstavlja blizina željezničke stanice Trnopolje i činjenica da su vozovi u pravcu Banjaluke i Bos. Novog nesmetano saobraćali u vrijeme najtežih oružanih sukoba na području opštine."⁴⁹⁹ Iz navedenog dijela Izvještaja vidljivo je negiranje i prikriivanje činjenica o postojanju logora Trnopolje. Absurdnost ovog dijela Izvještaja očituje se u navodima da su Bošnjaci i Hrvati mogli slobodno putovati vozom na relaciji prema Banjoj Luci i Bosanskom Novom. Istina je potpuno drugačija. Od prvih napada na bošnjačka i hrvatska naselja Bošnjaci i Hrvati su morali nositi bijele trake kao obilježje pripadnosti i njihove kuće su bile obilježene isticanjem bijelih zastava, čaršafa kao znak raspoznavanja. Ograničavanje slobode kretanja bilo je od prvog dana tako da se ne može govoriti o slobodi kretanja. Srpske vlasti općine Prijedor izdavale su dozvole za kretanje unutar općine Prijedor i time ograničavale nesmetano i slobodno kretanje. Tokom postojanja ovog logora srpske vlasti organizirale su konvoje kojima su transportovali hiljade zatočenika. Zatočenici su transportovani u različita mjesta pod kontrolom A R BiH, HVO-a ili prema R Hrvatskoj. Zadnji konvoj kojim su transportirani zatočenici iz logora Trnopolje bio je u oktobru 1992. godine. Uvjet za odlazak bio je da nezakonito zatočeni potpišu izjavu da se odriču svih svojih materijalnih dobara. Da je logor Trnopolje imao posve drugu ulogu u nasilnom progonu Bošnjaka i Hrvata potvrđeno je u presudi MKSJ u predmetu Duško Tadić: "Tako je logor Trnopolje predstavljao vrhunac kampanje etničkog čišćenja, jer su oni Muslimani i Hrvati, koji nisu ubijeni u logorima u Omarskoj ili Keratermu otuda deportovani iz Bosne i Hercegovine."⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 513.

⁴⁹⁹ AIIZ, inv. br. 2-4674, CSB Banja Luka, *Izvještaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi s ovim aktivnostima*.

⁵⁰⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 178.

III.5. Ostali logori i mjesta nezakonitih zatočenja na području općine Prijedor

Pored koncentracionih logora Omarska, Keraterm i Trnopolje u Prijedoru su pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga nezakonito vršili zatočenja i na drugim mjestima. Ta mjesta nezakonitih zatočenja bila su širom općine Prijedor. Svako treba istaknuti činjenicu da su u tim logorima i mjestima zatočenja bili zajedno nezakonito zatočene žene, muškarci, djeca i starije osobe. Ovdje ne želimo detaljno opisivati i navoditi mjesta nezakonitih zatočenja, želimo navesti samo nekoliko tih mjesta. Jedno od mjesta nezakonitog zatočenja u koje su dovedeni prvi nezakonito zatočeni građani nesrpske nacionalnosti bila je zgrada srpske SJB Prijedor. Da su nezakonito zatočeni fizički zlostavljani potvrđeno je u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: "Bosanske Muslimane i Hrvate držali su u zatočenju u SUP-u Prijedor, a među zatočenicima su bili jedna žena i jedan maloljetni mladić. Zatočnike su metalnim predmetima tukli pripadnici interventnog voda koji su činili ljudi iz Prijedora. Jednom zatočeniku slomili su sljepoočnu kost prilikom premlaćivanja. Posebno surovo tukli su dr. Mahmuljina. Dado Mrđa i Zoran Babić optužili su ga da ubija srpsku djecu, na to navedeni navodima koje je u okviru propagandne kampanje emitovao Radio Prijedor. Slomili su mu ruku na nekoliko mjesta i ostavili ga da leži u nesvijesti. Zatočnike su tukli i za vrijeme ispitivanja i ponižavali ih. Zatočnike su vrijeđali na nacionalnoj osnovi. Zatočnike iz SUP-a Prijedor policajci su zatim premjestili u logor Omarska. Prije polaska, prisilili su ih da protrče kroz špalir policajaca."⁵⁰¹

Također, kasarna Žarko Zgonjanin bila je jedno od mjesta nezakonitih zatočenja. Nakon nasilnog preuzimanja vlasti od strane SDS-a u ovoj kasarni je nezakonito zatočeno oko 30 logoraša. U ovoj kasarni srpski vojnici su bili čuvari a vojna policija i pripadnici vojne bezbjednosti su vršili razna ispitivanja i fizičke torture nad nezakonito zatočenim. I ostale kasarne i objekti koje je koristila JNA i tzv. VRS služile su za nezakonita zatočenja Bošnjaka i Hrvata. Isto i kasarna Benakovac na Kozari bila je mjesto nezakonitog zatočenja. U ovim vojnim objektima zatočnici su boravili od jednog dana do višesedmičnog zatočenja. Srpski vojnici su bez sumnje u ovim objektima vršili različite torture nad zatočenicima, vršili su ubistva i druga kaznena djela. Jedan broj zatočenika iz kasarne Benakovac završio je u logorima Omarska, Keraterm ili Trnopolje. Kako je navedeno u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "(...) u kasarni u Benakovcu, Pretresno vijeće konstatuje da se tamo

⁵⁰¹ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragrafi 862 i 863.

odigralo bar jedno ubistvo. On se sjeća da je zatočenik Alić bio tako pretučen da više nije mogao podnijeti bolove te je preklinjao da ga ubiju. Čuo se pucanj i više se ništa nije čulo.”⁵⁰²

Jedno od mjesta nezakonitih zatočenja bio je Dom u Miskoj glavi. Kako je navedeno u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: „Muškarci odjeveni u uniforme JNA i rezervne policije zarobili su u šumi nadomak Kalajeva stotinjak muškaraca i odveli ih u dom u Miskoj Glavi (dom kulture). Sve zajedno su ih zatočili u jednoj maloj prostoriji. Tu su proveli tri dana i dvije noći i za to vrijeme su dobili samo jedan hljeb i malo vode za piće. Ovaj centar van razumne sumnje spada u zatočeničke objekte.”⁵⁰³ U Domu mjesne zajednice u Miskoj Glavi nalazio se kafić u koji su pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga nezakonito zatočile preko 100 osoba nesrpske nacionalnosti. Čuvari su bili pripadnici tzv. VRS. U ovom malom prostoru nezakonito zatočeni su bili prisiljeni sjediti na koljenima. Bez vode, hrane i uz stalna fizička premlaćivanja, zatočenici su bili izloženi velikim patnjama. U presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin navedeno je: “U Miskoj Glavi, zatočenike su srpski vojnici tokom ispitivanja tukli šakama i kundacima. Posljedice tih premlaćivanja bili su na primjer potres mozga, krvarenje i teški hematomi. Premlaćivanja su se vršila u prisustvu drugih zatočenika.”⁵⁰⁴ Kako je bilo užasno vruće zatočenici su dehidrirali. Kada bi tražili vodu od čuvara, morali su pjevati srpske pjesme kako bi istu dobili. U ovom mjestu zatočenja bilo je ubijanja zatočenika. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: “Neke od ljudi koji su bježali od čišćenja Bišćana srpski vojnici su zarobili i odveli ih na komandno mjesto u Miskoj Glavi. Popisao ih je oficir po imenu Zoran Popović. Sutradan ujutru su prozvani, ispitani i premlaćeni. To je potrajalo sljedećih četiri ili pet dana. Vojnici su izveli nekoliko muškaraca iz sela Rizvanovići koji nakon toga više nisu viđeni.”⁵⁰⁵ U suđenju pred MKSJ u predmetu Milomir Stakić navodi se ubijanje osoba nesrpske nacionalnosti u ovom zatočeničkom objektu: “Došao je čovjek čiji je sin navodno ubijen u Rizvanovićima. Tražio je deset dobrovoljaca. Jedan čovjek u sivomaslinastoj uniformi i crnim rukavicama izveo je trojicu muškaraca. Imao je nož i, kad se vratio, nož i rukavice su mu bili umrljani krvlju. Kad je taj čovjek došao i tražio deset dobrovoljaca, Nermin Karagić je ustao, jer je mislio da je bolje da završi sa svim tim. Naređeno mu je da sjedne. Kad su ta deseterica izišli, čulo se kako je jedan od njih ubijen odmah pred vratima – zvučalo je kao da su mu zdrobili glavu. Iz prostorije je, zapravo, izašlo dvanaest muškaraca,

⁵⁰² ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 202.

⁵⁰³ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 198.

⁵⁰⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragrafi 858 i 859.

⁵⁰⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 197.

još jedan iz Cazina i jedan iz Višegrada. (...) Niko od njih se nije vratio.”⁵⁰⁶ Nakon boravka od nekoliko dana u ovom zatočeničkom objektu nezakonito zatočeni Bošnjaci premješteni su na nogometni stadion u Ljubiji.

Svakako, jedno od mjesta koja treba pomenuti kao mjesto nezakonitog zatočenja i ubijanja Bošnjaka i Hrvata od strane srpskih policajaca i vojnika jeste nogometni stadion u Ljubiji. Najviše ubijenih je iz Biščana i Rakovčana. U ovom zatočeničkom objektu ubijeno je više nezakonito zatočenih što je potvrđeno u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: “U julu 1992., Muslimane zatočene u Miskoj Glavi premjestili su na fudbalski stadion u Gornjoj Ljubiji. Primorali su ih da protrče kroz špalir i pritom tukli. Na stadionu je već bio zatvoren veliki broj civila, pod stražama srpskih policajaca i pripadnika jednog interventnog voda. Jedan zatočenik bio je očevidac smrti svog rođaka i vidio je kako su njegovom lešu odsjekli glavu. Drugim zatočenicima bilo je naređeno da uklone leševe, koji su bili osakaćeni.”⁵⁰⁷ Na stadionu u Ljubiji srpski vojnici su nanosili teške povrede zatočenicima i ubijali ih. Preživjeli svjedoci svjedočili su o strašnim torturama i ubijanjima na stadionu, okolo stadiona i na lokalitetu rudnika Ljubija gdje su zatočenike odveli sa stadiona radi ubijanja. Na stadionu su nezakonito zatočene ubijali na način da su ih klali, ubijali tupim predmetima i vatrenim oružjem. Potvrđnost navedenog nalazimo u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: “Ti ljudi su izdvojeni i odvedeni s druge strane ograde. Drugim zarobljenicima je naređeno da ne gledaju, ali je Nermin Karagić vidio kako je onaj čovjek s bijelim opasačem ispalio tri metka u jednog od ljudi iz te grupe. *Vojvoda* mu je rekao da više ne puca da ne bi uznemiravao komšiluk.”⁵⁰⁸

Strašne scene ubijanja nevinih ljudi kod preživjelih je ostavilo trajne posljedice. U presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić navedeno je: “Kasnije je nosio obezglavljeno tijelo tog čovjeka. Misli da je u pitanju bio njegov otac jer je na njemu prepoznao svijetloplavi džemper, ali do danas nije sasvim siguran jer je njegov otac možda nekome dao taj džemper.”⁵⁰⁹ Teška fizička premlaćivanja rezultirala su jednim brojem ubijenih zatočenika. Nakon ubijanja zatočenika, preživjelima je naređeno da posmrtno ostake ubijenih unesu u autobus i smjeste u zadnji dio autobusa. A nakon toga da uđu u autobus u kojem su bili ubijeni. Prilikom ulaska u autobus ubijen je jedan zatočenik jer nije pognuo glavu. Autobus sa mrtvim i živim zatočenicima odvezen je u rudnik Ljubija na lokalitet Redak. Tu su zaustavljeni. Zatočenicima je

⁵⁰⁶ Isto, paragraf 840.

⁵⁰⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragrafi 860 i 861.

⁵⁰⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 843.

⁵⁰⁹ Isto, paragraf 845.

naređeno da iznesu tijela ubijenih, a onda su počeli izvoditi zatočenike iz autobusa i ubijati. Preživjeli svjedok kaže: "Tražili su da trojica dobrovoljaca iziđu. Oni su, vjerovatno, iznosili mrtve. Zatim su se čuli rafali i rečeno im je da po trojica izađu iz autobusa. Autobus je bio pun, uključujući prolaz između sjedišta. Sjedišta je bilo 50. Na kraju je ostalo samo pet ili šest zarobljenika. Jedan prozor je bio razbijen; jedan čovjek je iskočio kroz njega i bio ubijen. Nermin Karagić je iskočio dok je stražar mijenjao okvir. Potrčao je i poslije 50 do 100 metara upao u neku rupu. Još dvojica su protrčala pored njega. To su bili ljudi iz posljednje grupe od njih pet ili šest. Izvukao se iz rupe i počeo trčati."⁵¹⁰ Na ovom mjestu ubijanja pronađene su dvije masovne grobnice. U masovnoj grobnici Redak pronađeni su posmrtni ostaci 15 ubijenih a iz masovne grobnice Redak I do sada je identifikovano 59 ubijenih.⁵¹¹

O zločinima na stadionu u Ljubiji svjedočio je E.K: "Poslije toga su nas potrpali u autobuse i odvezli u Ljubiju. Dovezli su nas na stadion NK "Ljubija". Poredali su nas u dva reda. Tu su odmah ubili dva čovjeka. Jednome od njih su raznijeli mozak. Pola mozga je palo dva metra meni do nogu. Jako sam se uplašio. Počeli su nas ponovno tući. Tukli su nas šipkama. Bile su okrugle, zašiljene na vrhu. Time su probijali ljude. D.T, M.Ž, Z.K i Z.J su to radili. To su sve tu komšije iz Volara, Miske Glave i Tukova. Onda je bio i jedan po nadimku Babin, zatim B. T. To su ljudi od 30 do 40 godina. To su ranije sve bili civili, a nosili su maskirne uniforme, neki sa srpskim zastavama, a neki sa kokardama. Bilo nas je stotinjak pod tim zidom na stadionu. Njih je bilo oko 100 ili 120 koji su se na nas obrušili. Esmira Kadirića su natjerali da polize krv od onih ubijenih. On je to radio i pritom su ga udarali. Naredili su da se jave maloljetnici. Mi smo se javili. Bilo nas je 16. Izdvojili su još 15 ljudi. Tad su nas prebacili u zatvor, tj. u svlačionu. Najmlađi je bio Sanel Musić iz Čarakova. Imao je 13 godina. Ostale su odvezli autobusom na rudnik-kop. Tu su ih izvodili po dvojicu iz autobusa i streljali. Pola su izveli i onda je izbila pobuna u autobusu. Izbili su stakla. Koliko znam, uspio je pobjeći samo Nermin Karagić. Svi ostali su pobijeni. Svi. (...) Njih je otprilike bilo 70. (...) Pokapani su tamo gdje su i strijeljani. U rudniku više Ljubije. Nermin Karagić se nalazi ovdje u kampu. On je jedini preživjeli svjedok. Nas koji smo ostali na stadionu u svlačionici svakih su pola sata izvodili, tukli i ispitivali. Pitali su za ove naše što su se krili po šumi. Pitali su i za učesnike napada na Prijedor. Tada su oni njih tražili. I mene su tukli. Obori te, tuče, ispituje. Tuku čizmama, kundakom. Prilikom tog ispitivanja uvodili su nas u jednu prostoriju, posjedali na stolicu. Kad pita, ako ne znaš, kaže: 'Lažeš, znaš,' i tuku. To su oni isti koji su tukli napolju.

⁵¹⁰ Isto, paragraf 847.

⁵¹¹ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

Rezervisti iz okolnih sela. Najviše iz Ljubije i Miske Glave. Poslije toga su popisali nas maloljetne, potrpali u kombi i odvezli u logor Trnopolje.”⁵¹²

U ovih nekoliko primjera postupanja sa nezakonito zatočenima u nekoliko mjesta zatočenja u općini Prijedor željeli smo pokazati obrazac postupanja sa nezakonito zatočenima civilima nesrpske nacionalnosti. Osim logora i drugih mjesta zatočenja Bošnjaci i Hrvati općine Prijedor bili su zatočeni u koncentracionim logorima Stara Gradiška, Manjača, Batković, logor Kula, logor Tunjice i drugim mjestima zatočenja širom R BiH.

U dijelu knjige “Svjedočenja žrtava” nalaze se iskazi žrtava koji su preživjeli neke od logora i drugih mjesta zatočenja i u kojima su detaljno opisane strahote kroz koje su prošli nezakonito zatočeni Bošnjaci i Hrvati. Iz tih potresnih svjedočenja mogu se sagledati namjere i postupci srpskih vojnih i policijskih snaga na području općine Prijedor. Užasi kojima su žrtve bile izložene najbolje govore o počinjenom genocidu na području općine Prijedor.

⁵¹² Svjedočenje preživjelog K.E, svjedočenje u poglavlju *Svjedočenja žrtava genocida*.

IV DIO

**MASOVNI PROGONI BOŠNJAKA I HRVATA
SA PODRUČJA OPĆINE PRIJEDOR**

IV.1. Masovni progoni Bošnjaka i Hrvata sa područja općine Prijedor

Nasilno protjerivanje Bošnjaka i Hrvata sa područja općine Prijedor vršeno je planski i sistematski. Napuštanje općine Prijedor od strane nesrpskog stanovništva počelo je već 1991. godine. Gledajući svakodnevno ratne slike iz susjedne R Hrvatske na koju su JNA i srpske vojne i policijske jedinice izvršile agresiju, jedan broj Bošnjaka i Hrvata je napustio općinu Prijedor i spas potražio kod rodbine u zemljama zapadne Europe. Nakon nasilnog preuzimanja vlasti od strane SDS-a i JNA, još jedan broj građana nesrpske nacionalnosti spas od nadolazećeg rata je tražio u napuštanju Prijedora. U konvojima autobusa i privatnim automobilima, dok se još moglo preći u R Hrvatsku, jedan broj Bošnjaka i Hrvata je izišao iz Prijedora.⁵¹³

Nakon vojnog zauzimanja općine Prijedor srpske civilne, vojne i policijske snage počele su sa *provođenjem odluke o ostanku samo 2% ne-Srba na području općine Prijedor*. U organizaciji tzv. srpske opštine Prijedor, vojnih jedinica sa područja općine Prijedor, SJB Prijedor i Crvenog krsta Prijedor vršeno je prisilno deportovanje Bošnjaka i Hrvata iz općine Prijedor.⁵¹⁴ Prisilna deportacija podrazumijeva da određene osobe budu raseljene mimo svoje volje ili izbora a kao posljedica je trajno ili privremeno napuštanje određenog prostora. Prisilna raseljavanja i deportacije na području općine Prijedor praćene su nasiljem, raznim prinudama, nezakonitim zatočenjima, psihičkim pritiscima od strane srpskih vojnih i policijskih jedinica i civilne vlasti tzv. srpske opštine Prijedor. Zapravo, u Prijedoru je srpska vlast stvarala takve prilike i atmosferu u kojoj nije bilo alternative osim odlaska nesrpskog stanovništva sa ovih prostora. Potvrdu navedenog nalazimo u razgovoru Birte Weiss sa Radoslavom Brđaninom u zatvoru Nyborg u Danskoj. Brđanin je izjavio: "Ponašali su se kao divlji psi, pljačkali i bezobzirno ubijali. Te paravojne skupine su širile strah i užas oko sebe, tako da je narod želio otići."⁵¹⁵ Ovdje se ne može govoriti o želji za odlaskom nego se radi o nasilnim odlascima koji su bili prouzrokovani strahom za vlastiti život i život svojih najbližih. Nasilno protjerani su bili svjedoci ubijanja, silovanja, odvođenja u logore i sve je to samo ubrzalo nasilne progone. Deportacije su vršene konvojima

⁵¹³ N. Sivic, nav. dj., str. 82.

⁵¹⁴ Prisilno premještanje i deportacija definirano je Statutom MKSJ. U predmetu MKSJ protiv Momčila Krajišnika bliže se opisuje ovo krivično djelo. "I deportacija i prisilno premještanje podrazumijevaju prisilno raseljavanje osoba s područja na kojem se one zakonito nalaze, bez osnova dopuštenih međunarodnim pravom. Uslov za zločin deportacije jeste da žrtve budu raseljene preko državne granice de jure ili, u određenim situacijama, granice de facto. Prisilno premještanje uključuje raseljavanje osoba unutar državnih granica." ICTY, Presuda u predmetu Momčilo Krajišnik, paragraf 723.

⁵¹⁵ Birte Weiss, *Nasljednici rata*, Vrijeme, Zenica, 2010, str. 79.

u različitim pravcima. Najčešće su konvoji išli pravcem Prijedor – Skender-Vakuf – Travnik, Prijedor – Bosanska Gradiška – R Hrvatska, Prijedor – Doboju.⁵¹⁶ Nasilno protjerane osobe su najčešće transportirane kamionima i autobusima, ali bilo je transporta i vozovima. Sa željezničke stanice u Trnopolju vozovima su Bošnjaci i Hrvati transportovani u pravcu Doboja. Spiskovi i odobrenja za deportacije radila je SJB Prijedor kao i pratnju konvoja. Najveći broj Bošnjaka i Hrvata nasilno je protjeran u ljeto 1992. godine, i to u periodu juni-septembar 1992. godine: “Vijeće zaključuje da se u periodu od početka sukoba u aprilu do avgusta 1992. iz opštine Prijedor, iz straha ili zbog neizdržljivih okolnosti, odselilo više od 30.000 njenih stanovnika muslimanske i hrvatske nacionalnosti.”⁵¹⁷

Poslije napada na Hambarine, Kozarac i druga mjesta na području općine Prijedor počinju masovni progoni bošnjačkog i hrvatskog stanovništva na području cijele općine. Napadi srpskih vojnih jedinica na civilne ciljeve imali su za rezultat istjerivanje Bošnjaka i Hrvata iz svojih domova i mjesta življenja. Nasilno napuštanje svojih domova nije bila posljedica tih napada nego cilj tih napada. U strahu od masovnih ubijanja i deportacija u logore, dio Bošnjaka i Hrvata je bježao iz svojih kuća krijući se po šumama. Istovremeno su Bošnjaci i Hrvati pred srpskom vojskom i policijom bježali u susjedna sela koja do tada nisu napadana.⁵¹⁸ Uporedo je trajalo bezobzirno razaranje kuća Bošnjaka i Hrvata sve sa ciljem ubrzanja progona sa svojih ognjišta. Progon stanovništva se odvijao na brutalan, prisilan način i uz uvjet da svako ko napušta općinu Prijedor, svoju nepokretnu imovinu pokloni i prepíše novoformiranim paradržavnim srpskim vlastima.⁵¹⁹ Napuštanje imanja se odvijalo uz strogu kontrolu srpskih vlasti. Od imovine, prognani Bošnjaci i Hrvati su mogli ponijeti samo lične stvari i dio odjeće u zavežljaju. Pri ulasku na šlepere, autobuse i druga prevozna sredstva, tokom transporta i na kraju puta nadomak Vlašića i Travnika ili drugih mjesta progona, po uhodanom planu, bili su opljačkani od strane srpske vojske i policije. U Travnik su prognani dolazili nakon pješaćenja oko petnaest kilometara, goli i bosí. Cilj prisilnog raseljavanja bilo je *etničko čišćenje* a jedini izbor za spas bilo je napuštanje Prijedora od strane Bošnjaka i Hrvata.⁵²⁰ Oni koji su ostajali bili su svakodnevno u opasnosti da budu ubijeni.

Na suđenju pred MKSJ u predmetu Milomir Stakić zaključeno je: “(...) da su razna krivična djela poput ubistva, mučenja, fizičkog nasilja, silovanja i seksualnog zlostav-

⁵¹⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 815.

⁵¹⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Momčilo Krajišnik*, paragraf 499.

⁵¹⁸ N. Sivac, nav. dj., str. 98.

⁵¹⁹ R. Musić, nav. dj., str. 113.

⁵²⁰ N. Sivac, nav. dj., str. 221

ljanja počinjena od strane neposrednih izvršilaca s namjerom diskriminacije. Ono što je ključno jeste da su ta krivična djela činila dio kampanje progona koju je, pored ostalih, predvodio dr. Stakić kao (sa)izvršilac koji je stajao iza neposrednih izvršilaca.”⁵²¹ Posebno upečatljivo je bilo naređenje o obilježavanju Bošnjaka i Hrvata i njihove imovine na način da su morali nositi bijele trake oko ruke a na kuće istaknuti bijele zastave. Kako je MKSJ u presudi Dušku Tadiću naveo: “Oni koji su ostali morali su nositi bijele trake na rukavima kako bi se mogli razlikovati i stalno su bili izloženi maltretiranju, premlaćivanju i još gorim postupcima, a taktika zastrašivanja bila je uobičajena. Ne-Srbi u opštini Prijedor bili su podvrgnuti strahovitom zlostavljanju.”⁵²² Srpske vlasti u Prijedoru su omogućile i odobravale uspostavu nemogućih uvjeta života kao dio plana za prisilno napuštanje Prijedora od strane Bošnjaka i Hrvata. Onemogućavanje i ograničavanje kretanja nesrpskog stanovništva izvan općine bilo je strogo ograničeno policijskim satom i blokadama.⁵²³ Svakodnevno su putem Radio Prijedora emitovane poruke koje su trebale unijeti strah, paniku i osjećaj bespomoćnosti kako bi se ubrzalo napuštanje svojih ognjišta od strane nesrpskog stanovništva.⁵²⁴

Svakodnevno se pljačkala imovina Bošnjaka i Hrvata koji su prethodno nasilno protjerani. Pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga su upadali i svakodnevno vršili pretrese kuća i stanova. Upadi u kuće Bošnjaka i Hrvata praćeni su masovnim hapšenjima i odvođenjima u logore. MKSJ je u postupcima za zločine počinjene nad nesrpskim stanovništvom u Prijedoru zaključio: “da je postojala kampanja progona zasnovana na namjeri da se diskriminišu svi nesrbi, odnosno oni koji se nisu slagali s gore pomenutim planom za konsolidovanje srpske kontrole i dominacije u opštini Prijedor. Dokazi podastrijeti ovom Pretresnom vijeću nedvojbeno pokazuju da su žrtve tih gore navedenih zločina bile nesrbi ili oni koji su ih simpatisali ili se s njima družili.”⁵²⁵ Nasilni progoni Bošnjaka i Hrvata bili su dio smišljene i planirane kampanje nametanja takvih uvjeta života da su mnogi pristajali na sve uvjete srpskih vlasti općine Prijedor samo da bi napustali ovaj prostor. Na ovaj način, zapravo, su provođeni *strateški ciljevi* tzv. RS. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Radoslav Brđanin: “(...) postojala smisljena, dosljedna strategija etničkog čišćenja koju je sprovođila policija bosanskih Srba i druge vlasti bosanskih Srba protiv bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata. Ova politika

⁵²¹ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 818.

⁵²² ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 466.

⁵²³ Isto, paragrafi 150 i 465.

⁵²⁴ “Nakon preuzimanja grada Prijedora i prije napada na Kozarac, Srbi su preko policijskog radija neprekidno govorili o uništavanju džamija i svega što pripada “balijama”, nazivajući Muslimane tim pogrdnim nazivom, kao i o potrebi da se unište same “balije”. ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 153.

⁵²⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 819.

prisilnog premještanja bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata sa tog područja provodila se raznim sredstvima po cijelom ARK-u.”⁵²⁶ Kampanja progona nesrpskog stanovništva sa područja općine Prijedor počela je prije ratnih djelovanja. U suđenju pred MKSJ za zločine počinjene u Prijedoru u predmetu protiv Milomira Stakića: “pretresno vijeće smatra da je ta kampanja započela 7. januara 1992. osnivanjem samoproglašene Skupštine srpskog naroda u opštini Prijedor. Odlukom srpske skupštine od 17. januara 1992. o pristupanju Autonomnoj regiji Krajina (ARK) podržan je plan za osnivanje teritorije pod srpskom dominacijom i kontrolom na nivou opštine.”⁵²⁷

Konvoji koje je organizovala srpska vlast općine Prijedor kretali su sa različitim mjestima i u različito vrijeme. Najčešće su konvoji kretali iz logora Trnopolje i sa stadiona u Tukovima. Ova kampanja nasilnog progona kontinuirano je trajala tokom 1992. i 1993. godine. Crveni križ općine Prijedor je sačinjavao spiskove za iseljenje a odobrenje je davala policija tzv. srpske opštine Prijedor. Logor Trnopolje je bilo mjesto za masovno i nasilno protjerivanje nesrpskog stanovništva. Iz logora Trnopolje prema podacima općinskog crvenog križa Prijedor protjerano je 23.000 građana nesrpske nacionalnosti. Ovaj broj je potvrđen u suđenju pred MKSJ: “Kroz prihvatni centar Trnopolje našlo je smještaj 23.000 lica, a od tog broja smo sa Međunarodnim Crvenim krstom otpremili u prihvatni centar Karlovac 1.561 lice. Dana 29. septembra 1992. godine uz prisustvo evropskih promatrača ispraćen je konvoj za Karlovac.”⁵²⁸ Iz logora Trnopolje svakodnevno su odlazili konvoji sa Bošnjacima i Hrvatima. Najviše konvoja je išlo prema Travniku. Prema svjedočenju: “Edwarda Vulliamyja, britanskog novinara koji se 17. augusta 1992. pridružio jednom velikom konvoju automobila, autobusa i kamiona u kojima su bili ukrcani nesrbi, koji se preko Banje Luke i Skender-Vakufa zaputio u Travnik. Konvoj je pratila naoružana policija, a dok su se vozili kroz brda, atmosfera je postajala sve više ispunjena nasiljem. On je izjavio: ‘Posvuda su bili kamioni i ljudi koji su našem konvoju upućivali srpski pozdrav, te su ga pljuvali i vikali. A kad smo stigli u mjesto zvano Vitovlje, sjećam se da sam vidio ljude kako trče preko polja i bašti u tom selu i izvikuju nešto što znači (kako su mi rekli): ‘Kolji ih, kolji ih’. Koristili su riječ, ja ne znam, jer ne poznajem jezik (...) koja se koristi za životinje, a ne za ljude.”⁵²⁹ U pojedinim konvojima je nasilno protjerivano više stotina Bošnjaka i Hrvata. U Obavijesti Crvenog krsta tzv. srpske opštine Prijedor broj 552/92 od 12. decembra 1992. godine obavještavaju se nadležne vlasti “da omoguće prolaz dole navedenim licima na relaciji: Bos. Gradiška-zona UNPRO-

⁵²⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 548.

⁵²⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 819.

⁵²⁸ Isto, paragraf 326.

⁵²⁹ Isto, paragraf 815.

FOR-a do Novske, a preko Bos. Dubice.⁵³⁰ Ovim konvojem 453 Bošnjaka i Hrvata su prisilno napustili općinu Prijedor i izbjegli u R Hrvatsku. Konvoji su kontinuirano iz Prijedora prevozili prisilno protjerane sve do 1996. godine. Ovi prisilni progoni pokazuju na kontinuitet u etničkom čišćenju ovog prostora od nesrpskog stanovništva. Od 1993. do 1996. godine u manjim grupama su Bošnjaci i Hrvati napuštali Prijedor. Odlasci iz Prijedora bili su u organizaciji Službe traženja Međunarodnog komiteta Crvenog Križa i UNHCR-a. Za prolaza tih grupa Centar službe bezbjednosti Banja Luka i organizatori (MKCK i dr.) su od MUP-a RSK i SUP-a Okučani tražili dozvole za tranzit preko starogradiškog mosta i zapadne Slavonije. Izbjeglice su za prelaz morale imati dozvole lokalnih vojnih i policijskih vlasti RS-a i RSK-a.⁵³¹ Sve koji nisu imali te dozvole bi se s mosta vraćalo natrag u Bosnu.⁵³²

U organizaciji MKCK, UNHCR-a i IOM-a (Međunarodna organizacija za migracije stanovništva) 23. jula 1993. je prošao konvoj od 50 Bošnjaka iz Ključa. Bili su to članovi obitelji bivših logoraša s Manjače koji su pušteni iz logora 1992. godine i otišli u inozemstvo, a sada su ovi članovi njihovih obitelji išli ka njima u inozemstvo, na spajanje obitelji.⁵³³ Isti takav konvoj s istim ciljem od 24 osobe iz Prijedora i 13 Bošnjaka iz Sanskog mosta je prošao 26. augusta 1993.⁵³⁴ Isti takav konvoj s istim ciljem od 36 osobe iz Prijedora je prošao 29. augusta 1993.⁵³⁵ Isti takav konvoj s istim

⁵³⁰ AIIZ, inv. br. 2-4699, *Obavijest Crvenog krsta opštine Prijedor o prolazu konvoja, broj 552/92*, od 12. XII. 1992.

⁵³¹ HMDCCR. Fond SUP Okučani. Kut. Miješana građa. Obavještenje MKCK o tranzitu 9 osoba iz Prijedora u Karlovac, od 17. VIII. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 3 osobe iz Prijedora za Karlovac u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-591/93., od 25. VIII. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 17 osoba iz Prijedora za Karlovac u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-630., od 2. IX. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 19 osoba iz Prijedora za Gašince u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-686/93., od 21. IX. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 20 osoba iz Prijedora i B. Gradiške za Gašince u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-724., od 28. IX. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 17 osoba iz Prijedora i Bos. krajine za Zagreb u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-738., od 3. X. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 16 osoba iz Prijedora za Zagreb u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-1022., od 20. XI. 1993.

⁵³² HMDCCR. Fond SUP Okučani. Kut. Miješana građa. Sl. zabilješka SMON Okučani o pokušaju prelaza Suada Hubije iz G. Lipovače/B. Gradiška preko mosta na Savi, od 4. VI. 1993.

⁵³³ HMDCCR. Fond SUP Okučani. Kut. Miješana građa. Dopis MKCK o transferu 50 osoba iz Ključa. Br: 93/160., od 13. VII. 1993., Depeša CSB Banja Luka SUP-u RSK za saglasnost za prelaz 50 osoba iz Ključa za Novsku u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-420., od 21. VII. 1993.

⁵³⁴ HMDCCR. Fond SUP Okučani. Kut. Miješana građa. Dopis MKCK o transferu 24 osobe iz Prijedora i Sanskog mosta. Br: 93/226., od 18. VIII. 1993.

⁵³⁵ HMDCCR. Fond SUP Okučani. Kut. Miješana građa. Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 36 osoba iz Prijedora do Novske u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-443/93.,

ciljem od 6 osoba iz Prijedora je prošao 23. novembra 1993.⁵³⁶

U zagrebačkom "Večernjem listu" stoji da je preko Crvenog križa 6. jula 1993. u Dragalić kod Nove Gradiške došlo 166 civila Hrvata i Bošnjaka iz Banja Luke, B. Gradiške i Prijedora, žena, djece i staraca.⁵³⁷

O razaranju i protjerivanju sa područja Prijedora govori se i u Redovnom borbenom izvještaju komande 1. krajiškog korpusa: "Pojedini vojni obveznici muslimanske narodnosti traže da napuste jedinice poslije dejstava u Kozarcu, Ključu i Sanskom Mostu. Oni izražavaju nezadovoljstvo velikim razaranjima u njihovim mjestima. Na moral boraca najnepovoljnije utiče što se u jedinicu nerado prihvataju muslimani i Hrvati koji su se odazvali mobilizaciji, kao i v/o srpske nacionalnosti koji su ranije izbjegavali vojnu obavezu. Ovome doprinose i javni istupi nekih čelnika SDS-a AR Bosanske Krajine koji preko sredstava informisanja zagovaraju iseljavanje i protjerivanje svih muslimana i hrvata sa ovih područja."⁵³⁸

Koliko su srpske vlasti nastojale na sve načine trajno protjerati nesrpsko stanovništvo, najbolje se vidi iz raznih nelegalnih akata koji su imali diskriminatorski karakter.⁵³⁹ U cilju onemogućavanja povratka izbjeglih i prisilno raseljenih lica sa teritorije pod kontrolom srpskih vlasti donesena je odluka broj 03/507 od 2. juna 1992. godine, a objavljena u Službenom Glasniku srpskog naroda u BiH br. 8 od 8. juna 1992. godine. U odluci se u članu 1. kaže da su sva lica koja su iselila sa prostora Srpske Republike BiH dužna da se vrate do 20. maja 1992. godine i jave kriznim štabovima opština koja su pod kontrolom srpskih vlasti. U članu 2. se govori da pravo povratka imaju ona lica koja nisu djelovala suprotno interesima Srpske Republike BiH. Iz ovog se jasno vide namjere da se trajno onemogući povratak nesrpskom stanovništvu iz razloga što je onemogućen povratak onim koji nisu radili u interesu Srpske Republike BiH. U ovoj odluci nigdje nema koji su to interesi Srpske Republike BiH, ko je taj ko utvrđuje šta je to interes Srpske Republike BiH i ovim je data mogućnost kriznim štabovima da mogu nesmetano provoditi politiku trajnog nestanka nesrpskog stanovništva sa prostora koji oni kontrolišu. Članom 4. iste odluke predviđeno je da

od 27. VII. 1993.

⁵³⁶ HMDCCR. Fond SUP Okučani. Kut. Miješana građa. Depeša CSB Banja Luka SUP-u Okučani za saglasnost za prelaz 6 osoba iz Prijedora za Novsku u organizaciji MKCK. Br: 11-1/01-1041/93., od 23. XI. 1993.

⁵³⁷ „Nastavlja se etničko čišćenje“, *Večernji list*, (Zagreb) br: 10.728., od 8. VII. 1993., str. 8.

⁵³⁸ AIIZ, inv. br. 2-4685, *Redovni borbeni izvještaj Komande 1.KK, op. str. pov. br. 44-1/155*, od 31. V. 1992.

⁵³⁹ Mujo Begić, *Genocid u Ključu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2012, str. 175.

svi oni koji do 20. maja 1992. godine ne obrazlože, odnosno ne opravdaju svoj povratak kriznom štabu, nemaju pravo na državljanstvo Srpske Republike BiH. Izbjegliim osobama istom odlukom oduzima se pravo na zdravstveno i penziono osiguranje, a privatna imovina ovih osoba koristiće se za potrebe odbrane Srpske Republike BiH. Krizni štabovi ovom odlukom su nadležni za korištenje i upotrebu imovine. Ova odluka je u svojoj osnovi diskriminatorna, suprotna međunarodnim konvencijama i drugim pravnim aktima. Ovim se ograničavaju i onemogućavaju prava na raspolaganje privatnom imovinom, neograničeno i slobodno kretanje i pravo na slobodan izbor mjesta življenja.⁵⁴⁰

Rukovodstvo tzv. srpske opštine Prijedor je donoseći diskriminatorne odluke nastojalo ubrzati prisilno napuštanje Prijedora od strane Bošnjaka i Hrvata. Već početkom maja 1992. godine počinje otpuštanje Bošnjaka i Hrvati iz javnih institucija i preduzeća. Bošnjaci i Hrvati koji nisu potpisali izjavu o lojalnosti srpskoj državi, otpušteni su s rukovodećih položaja u društvenim ustanovama i preduzećima.⁵⁴¹ Sve ove aktivnosti koje su preduzimale srpske vlasti imale su za cilj ubrzano napuštanje općine Prijedor od nesrpskog stanovništva. U svojim Izvještajima SJB Prijedor je izvještavao CSB Banja Luka o broju Bošnjaka i Hrvata koji su ostali u Prijedoru. Tokom 1993. godine obavljen je interni popis iz kojeg se vidi broj građana nesrpske nacionalnosti koji su ostali u Prijedoru. *Kozarski vjesnik* je 2. jula 1993. objavio članak pod naslovom "Ko smo i koliko nas je", u kojem su navedeni nezvanični rezultati popisa stanovništva za općinu Prijedor, koji je izvršen nešto prije toga u sklopu popisa stanovništva u općinama tzv. Republike Srpske. U tom članku se navodi "da su od 65.551 stanovnika u opštini, njih 53.637 pravoslavci, 6.124 muslimani, a 3.169 katolici. Pretresno vijeće je mišljenja da gore navedeni brojevi, koje odbrana nije osporila, pokazuju kako je užasavajuće efikasna bila kampanja deportacije nesrpskog stanovništva koju je potaknuo SDS. Ne samo da je ukupni broj stanovnika u opštini smanjen za gotovo 60%, nego su i muslimanska i hrvatska nacionalna grupa desetkovane, i to za 87,6% odnosno 49,8%. Novi popis stanovništva je pokazao da je opština Prijedor transformisana u praktično čisto srpsku opštinu sa 96,3% srpskog stanovništva. Zajednički cilj stvaranja srpske opštine konačno je ostvaren."⁵⁴² Bošnjaci i Hrvati koji su prisilno morali napustiti općinu Prijedor prethodno su morali odjaviti boravište u Prijedoru. Prema podacima SJB Prijedor broj prijava za odjavu prebivališta bio je različit i svakim danom sve više Bošnjaka i Hrvata je podnosilo zahtjeve.

⁵⁴⁰ Službeni glasnik srpskog naroda u BiH br. 8.

⁵⁴¹ *Rješenjem broj 02-111-148/92 od 8. juna 1992. godine dužnosti je razriješen direktor Kozaraputeva Husein Redžić.* Službeni glasnik opštine Prijedor br. 2/92, str. 61.

⁵⁴² ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 706.

“Trenutno, na dan 16.08.1992. godine SJB Prijedor je na zahtjev građana odjavila prebivalište za 13.180 građana koji su to zahtjevali u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima.”⁵⁴³ Prema podacima iz *Izveštaja o radu SJB Prijedor za posljednjih devet mjeseci 1992. godine* 17.167 osoba je odjavilo prebivalište radi iseljenja.⁵⁴⁴

U suđenjima pred MKSJ a posebno u predmetu MKSJ protiv Radoslava Brđanina, utvrđeno je, van razumne sumnje: “(...) da je isključiva namjera vlasti bosanskih Srba pri prisilnom premještanju bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata unutar ARK-a i van ARK-a bila da osiguraju trajan odlazak tih stanovnika. Na to ukazuje činjenica da su njihovi domovi, radnje i vjerski objekti razoreni, a njihova imovina konfiskovana ili bez naknade predata u posjed Srpskoj Republici BiH. Nema sumnje da su vlasti bosanskih Srba smatrale da će etničko čišćenje biti uspješno samo ako se bosanski Muslimani i bosanski Hrvati *trajno uklone*.”⁵⁴⁵ O broju osoba koje su prisilno napustile općinu Prijedor u ljeto 1992. godine u Izveštaju SJB Prijedor navedeno je: “Od početka oružanih sukoba na području opštine Prijedor pa do 16. augusta 1992., prema nedovoljno provjerenim podacima, opštinu Prijedor *je napustilo oko dvadeset hiljada građana uglavnom muslimanske i hrvatske*, ali i srpske nacionalnosti, svih starosnih doba oba pola. (...) O ovoj grupaciji građana SJB ne posjeduje nikakve evidencije jer (...) nisu koristili zakonom propisani postupak za odjavu prebivališta građana. Na dan 16. augusta 1992. godine (kao u tekstu) SJB je zaprimila i pozitivno riješila 13.180 zahtjeva za odjavu prebivališta građana uglavnom muslimanske nacionalnosti, koji su izrazili volju za odlazak u Republiku Sloveniju ili druge zemlje zapadne Evrope.”⁵⁴⁶ Najprecizniji podatak o broju prisilno iseljenih Bošnjaka i Hrvata nalazimo u Izveštaju SJB Prijedor: “(...) U izvještaju MUP-a iz 1993. se navodi da se iz opštine Prijedor iselilo 42.000 Muslimana i 2.000 Hrvata, a doselilo približno 14.000 Srba.”⁵⁴⁷

Skoro potpuno nasilno protjerivanje Bošnjaka i Hrvata iz općine Prijedor okončano je krajem 1995. godine kada su nasilno protjerani skoro svi oni koji su bili u Prijedoru u periodu 1992-1995. godine. Veoma mali broj Bošnjaka i Hrvata je ostao na području općine Prijedor 1996. godine. U konačnici se može zaključiti da su srpske vlasti općine Prijedor u potpunosti provele strateški cilj o 2% građana nesrpske nacionalnosti u općini Prijedor. Nakon agresije na područje općine Prijedor procjena je da se trajno vratilo i živi oko 15.000 Bošnjaka i Hrvata.

⁵⁴³ AIIZ, inv. br. 2-4688, SJB Prijedor, *Izveštaj i prihvatni centri na području opštine Prijedor*.

⁵⁴⁴ AIIZ, inv. br. 2-4689, *Izveštaj o radu SJB Prijedor za poslednjih 9 mj. 1992.*

⁵⁴⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragraf 555.

⁵⁴⁶ AIIZ, inv. br. 2-4688, SJB Prijedor, *Izveštaj i prihvatni centri na području opštine Prijedor*.

⁵⁴⁷ AIIZ, inv. br. 2-4692, CSB Banja Luka, *Pregled odseljenih i doseljenih građana sa područja koji pokriva ovaj sektor*, Banja Luka, maj 1993.

V DIO

**UNIŠTAVANJE ISLAMSKIH I KATOLIČKIH
VJERSKIH OBJEKATA**

V.1. Uništavanje džamija na području općine Prijedor

Karakteristika ratova koji su vođeni na prostoru bivše Jugoslavije, između ostalog bilo je masovno uništavanje kulturno-historijskih i vjerskih objekata.⁵⁴⁸ Kada je u pitanju agresija na R BiH, sa sigurnošću možemo reći da je u R BiH porušeno najviše vjerskih objekata. Prema podacima Islamske zajednice u BiH uništeno je 614 džamija, 557 mesdžida, 954 mekteba, 15 tekija, 90 turbeta, te 1.425 vakufskih objekata. Prema podacima Katoličke crkve u BiH potpuno su uništene ili oštećene 353 crkve, 227 kapela, 30 samostana i 164 groblja.⁵⁴⁹ Mnogi od oštećenih ili srušenih objekata bili su kulturno-historijski spomenici, pa je teško i procijeniti kolika je šteta učinjena njihovim uništavanjem.⁵⁵⁰ Postavlja se pitanje zašto su uništavani vjerski objekti muslimana i katolika. Odgovor je jasan, trebalo je uništavajući vjerske objekte i druge spomenike koji se identificiraju sa Bošnjacima i Hrvatima i drugim nesrbima, uništiti svjedočanstvo o postojanju primarno Bošnjaka-muslimana i Hrvata-katolika na ovim prostorima. Uništavajući zaštićene objekte, nije uništavana bošnjačka i hrvatska kultura kao pojedinačna, nego je uništavana svjetska baština, jer su one dio svjetske kulture. Na prostoru Bosanske krajine nastojali su se ukloniti svi materijalni dokazi o postojanju drugih naroda, izuzev srpskog. Sistematično su paljeni, minirani ili rušeni i uklanjani vjerski i kulturno-historijski spomenici nesrba. Počinioci

⁵⁴⁸ Pitanje zaštite kulturnih dobara u oružanim sukobima regulirano je *Konvencijom za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* (dalje u tekstu Konvencija) iz 1954. godine. U članu 1. Konvencije pod kulturnim dobrima smatra se: a) pokretna i nepokretna dobra, koja su od velikog značaja za kulturnu baštinu naroda, kao: spomenici arhitekture, umjetnosti ili historije, vjerski ili lajički, arheološka mjesta, skup građevina, koje su kao cjelina od historijskog ili arheološkog interesa, umjetnička djela, rukopisi, knjige i drugi predmeti umjetničkog, historijskog ili arheološkog interesa, kao i naučne kolekcije i važne kolekcije knjiga, arhiva ili reprodukcija naprijed navedenih dobara; b) zgrade, čija je glavna i efektivna namjena da čuvaju ili da izlažu pokretna kulturna dobra navedena u alineji a), kao: muzeji, velike biblioteke, arheološka skladišta, kao i skladišta određena za sklapanje pokretnih kulturnih dobara navedenih u alineji a) u slučaju oružanih sukoba; c) centri u kojima se nalazi značajan broj kulturnih dobara, koja su navedena u alinejama a) i b), takozvani centri u kojima su sakupljeni kulturni spomenici. Zbirka propisa, *Međunarodne Konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, ZONO, Zagreb, 1979, str. 252.

⁵⁴⁹ Vidi više u Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, i *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini – uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*, gl. urednik Ilija Živković, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb, 1997.

⁵⁵⁰ Neprocjenjiva šteta je nanesena uništavanjem ili oštećenjem Gazi Husrev-begove džamije, Careve džamije, Ali-pašine džamije, džamije Magribije, Aladža i Careve džamije u Foči, Fethije, Karadžoz-begove džamija, Ferhadije i Arnaudije u Banjoj Luci, Emin Turhan-begove džamije u Ustikolini, katoličkih crkava u Banjoj Luci, Sasini, Šurkovcu i drugim mjestima u kojima su živjeli Hrvati-katolici.

i naredbodavci rušenja vjerskih objekata često su se izjašnjavali kao vjernici. Rušeći vjerske objekte pokazali su se i kao bogohulnici i kao barbari a ne vjernici. Značajnu ulogu u stvaranju mržnje prema islamu i muslimanima odigrali su srpski intelektualci koji su nastojali da stvore krive predodžbe o muslimanima kao stranom, tuđem, inferiornom i prijetećem faktoru. U pripremnoj fazi se odigralo stvaranje antiislamske atmosfere koja je omogućila potonje skliznuće u genocid nakon što je izbio otvoreni sukob aprila 1992. godine u Bosni i Hercegovini.⁵⁵¹ Prema podacima iz vjerskih zajednica samo na području banjalučkog i bihačkog muftijstva srušeno je 205 džamija.⁵⁵² Prema knjizi "Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini" na području Banjalučke biskupije su stradala 204 katolička objekta. Potpuno je uništeno 56 katoličkih crkava, kapela, samostana, župnih kuća i ostalih župnih objekata, 65 ih je teško oštećeno, a 83 manje oštećeno. Ukupno je oštećeno ili uništeno 98 % crkava i kapela te 33 % drugih crkvenih zgrada, samostana i župnih pastoralnih centara. Dio crkvene nepokretne i pokretne nasilno je otet.⁵⁵³

Uništavanje islamskih i katoličkih vjerskih objekata na području općine Prijedor te ubijanje vjerskih službenika dio je namjere da se sa ovog područja potpuno ili djelimično uklone. Na području općine Prijedor 1992. godine bile su 32 džamije, 17 mesdžida, 32 imamske kuće ili stana, 30 gusulhana, 28 abdesthana, 6 poslovnih prostora i 36 pomoćnih (dvorišnih objekata). Tri odbora IZ-e, Kozarac (16 džemata), Prijedor (15 džemata) i Ljubija (1 džemat).⁵⁵⁴ Većina ovih objekata je potpuno uništena ili oštećena sa većim ili manjim stepenom oštećenja. Istodobno, na području općine Prijedor svi pravoslavni vjerski objekti su ostali neoštećeni. Uništavanje islamskih i katoličkih vjerskih objekata bilo je planirano i organizirano. U većini slučajeva, uništavanje i devastacija ovih vjerskih objekata izvršena je od strane pripadnika vojnih ili policijskih jedinica, paljenjem, miniranjem ili na druge načine. Nadležne institucije (policija i sudovi) ni u jednom slučaju nisu otkrile niti kaznile počiniocima ovih kaznenih djela. Iako su vjerski i kulturno-historijski objekti zaštićeni od ratnih djelovanja, oni su ipak najčešće bili direktni ili indirektni ciljevi agresivnih

⁵⁵¹ Norman Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Sarajevo, 2000, str. 23.

⁵⁵² Vidi više u Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

⁵⁵³ *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini – uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*, gl. urednik Ilija Živković, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb, 1997, str. 105, 164.

⁵⁵⁴ Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 1999, str. 109-114.

djelovanja. Posljedice takve velikosrpske politike su velika razaranja vjerskih, kulturno-historijskih objekata i objekata infrastrukture i stanovanja muslimana i katolika na prostoru općine Prijedor. U procjeni bezbjedonosne situacije na području općine Prijedor koju je uradila SJB Prijedor navedeno je uništavanje muslimanskih vjerskih objekata: "Došlo je do nekontrolisanog razvlačenja i uništavanja imovine, pljački, zloupotreba, paljevina, miniranja privatnih objekata te vjerskih objekata drugih konfesija. Na osnovu svega toga može se konstatovati da na području opštine Prijedor trenutno ne postoji ni jedan muslimanski vjerski objekat, a da je preko 80% stambenih objekata ove populacije stanovništva razoreno, opljačkano i uništeno."⁵⁵⁵ Sistematski i planski uništavajući sve ono što je građeno stoljećima, nanesena je neprocjenjiva šteta vjerskom i kulturnom naslijeđu muslimana i katolika. U suđenjima pred MKSJ za zločine počinjene na području općine Prijedor utvrđeno je da: "razaranja odnosno nanošenje štete vjerskim objektima, na primjer označavanje muslimanskih i hrvatskih kuća za rušenje, razaranja vjerskih objekata nesrba i zaravnavanje terena na tom mjestu, te korišćenje toga mjesta zatim kao parkirališta, pokazuju da su te radnje vršene s namjerom diskriminacije na rasnoj, vjerskoj ili političkoj osnovi."⁵⁵⁶ Prilikom napada na Kozarac pazilo se da se ne nanese šteta srpskoj imovini. U presudi MKSJ u predmetu Duško Tadić navodi se: "(...) za razliku od džamije, srpska pravoslavna crkva je preživjela napad i kasnije uništavanje."⁵⁵⁷ Rušenjem vjerskih objekata na području općine Prijedor od strane srpskih snaga trebala se poslati jasna poruka da nesrpsko stanovništvo ne može i nema mjesta za život u zajedništvu. Rušenjem džamija i crkava kao vjerskih objekata nije samo pokušano uništenje vjerske tradicije i prakse, rušenjem se pokušalo pokazati da suživot, tolerancija i zajednički život na ovim prostorima nije moguć. Rušenjem vjerskih objekata od strane onih koji su na ratišta ispraćani uz vjerske blagoslove predstavlja apsurd. Mi se pitamo, zar vjernici bilo koje konfesije mogu rušiti mjesta gdje se podstiče vjera, ljubav, tolerancija. Očigledno je na primjerima rušenja vjerskih objekata na području općine Prijedor od strane srpskih vojnika da istinske i prave vjere nema u srcima onih koji su to činili. Rušenjem džamija i crkava i nasilnim progonom vjernika iz njihovih domova nastojalo se da džamije i crkve nikad više ne budu podignute, a nasilno protjerani da se nikada ne vrate u svoje domove. Pored džamija i katoličkih crkava uništeni su mesdžidi, kapelice, imamske i kuće sveštenika. Devastacije nisu bila pošteđena ni mezarja i katolička groblja. Mezarja u Rizvanovićima, Kozaruši, Čarakovu i u dru-

⁵⁵⁵ AIIZ, inv. br. 2-4675, SJB Prijedor, *Procjena bezbjedonosne situacije*, septembar 1993.

⁵⁵⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Brđanin*, paragraf 1024.

⁵⁵⁷ ICTY, *Presuda u predmetu Duško Tadić*, paragraf 144.

gim mjestima skoro da su potpuno uništena ili oštećena. Među onima koji su prvi bili ubijani su vjerski službenici.⁵⁵⁸ Ubijena su petorica imama i 2 katolička svećenika. U Čarakovu, pred džamijom, 23. jula 1992. godine, zajedno sa svojih devet džematlijama ubijen je Sulejman ef. Dizdarević. Njegovi posmrtni ostaci pronađeni su u masovnoj grobnici Tomašica. Hasan ef. Bešlija imam iz Ljubije odveden je 5. juna u kasarnu u Prijedoru, da bi 25. juna 1992. bio odveden u logor Omarska i još se vodi kao nestala osoba. Ćeman ef. Rasim imam iz Zecova 23. juna 1992. odveden je u logor „Keraterm“, a 5. augusta nezakonito zatočen u logor Omarska odakle je odveden na lokalitet jame Hrastova glavica i ubijen zajedno sa 124 nezakonito zatočena logoraša iz logora Omarska. Đogić ef. Safet imam u džematu Garibi u Kozarcu odveden od strane srpskih vojnika krajem maja 1992. i vodi se kao nestala osoba.⁵⁵⁹ **Softić ef. Hamid**, imam u džematu Kamičani zarobljen je na Kozari od srpskih vojnika krajem maja 1992. i nezakonito zatočen u logor Omarska gdje je mučen, a zatim ubijen 15. juna 1992. godine. Njegovi posmrtni ostaci pronađeni su u masovnim grobnicama Tomašica i Jakarina kosa.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ U periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu ukupno su ubijene 102 osobe iz Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i to: 6 glavnih imama, 61 imam, jedna mualima, 4 profesora, 1 studentica FIN (Fakultet islamskih nauka), 15 učenika Gazi Husrev-begove medrese, jedan mujezin, 3 svršenika Gazi Husrev-begove medrese, 5 penzionisanih imama, 5 službenika zaposlenih pri IZ Bosne i Hercegovine. Vidi više u: Muharem Omerdić, *Imami šehidi*, Udruženje Ilmije, Sarajevo, 2005. Tokom agresije na prostoru Bosanske krajine ubijena su šestorica svećenika (Ivan Grgić, Petar Jurendić, Marko Šalić, Filip Lukenda, fra Alojzije Atlija, mr. Tomislav Matanović) i jedna časna sestra (Cecilija Grgić). Ubijeni su, odnosno umrli nakon teških zlostavljanja, a svećenik Ratko Grgić odveden je iz svog župnog stana jula 1992. godine i do sada nije pronađen. <http://www.bkbih.ba/info.php?id=36>

⁵⁵⁹ M. Omerdić, nav. dj. str. 321-336.

⁵⁶⁰ Muharem Omerdić, *Ubijeni i zatočeni imami na području Bosanske krajine (1992-1995)*, Zbornik radova, Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na R BiH 1991-1995, Sarajevo, 2011, str. 762-792 i *Podaci INO BiH-Područni ured Bihać*.

Tabela 1. Porušene džamije, mesdžidi, imamske kuće i poslovni prostori na području općine Prijedor⁵⁶¹

r/b	Džamija	mesdžid	Imamska kuća/ stan	Poslovni prostor
1.	-	Alići-Forići	-	-
2.	-	Alići-Softići	1	-
3.	Ališići	-	-	-
4.	Bastasi	-	-	-
5.	Biščani	-	1	-
6.	Brđani	-	1	-
7.	Brežičani	-	1	-
8.	Čarakovo	-	1	-
9.	Čaršijska džamija u Prijedoru	-	1	1
10.	Čaršijska džamija u Kozarcu			
11.	Čejreci	-	1	-
12.	Ćela	-	1	
13.	Dera	1	1	-
14.	Donja Puharska	-	1	-
15.	Duračci	-	1	-
16.	-	Garibi	1	-
17.	Džamija u Starom gradu-Prijedor	-	-	-
18.	-	Grozdanići	-	-
19.	-	Gomjenica	1	-
20.	Gornji Jakupovići	-	1	-
21.	Gornja Puharska	-	1	-
22.	Hadžići-džamija	1	1	-
23.	Hambarine-nova džamija	-	1	-
24.	Hambarine-stara džamija			
25.	-	Hegići	-	-
26.	Hrnići	-	1	-
27.	-	Hrustići	-	-
28.	-	Srednji Jakupovići	1	-
29.	Kalata	-	1	-
30.	Kamičani	-	1	-
31.	-	Kararići	-	-
32.	-	Kenjari	-	-
33.	Kevljani	-	1	-
34.	Kozaruša	-	1	-
35.	Ljubija	-	1	1

⁵⁶¹ Medžlis IZ Prijedor, Informacija o imovini IZ-e na području općine Prijedor, oktobar 2000.

36.	-	Mahmuljini	-	-
37.	-	Matrići	-	-
38.	Mujkanovići	-	1	.
39.	Mutnička džamija	-	1	1
40.	Rakovčani	-	1	-
41.	Rizvanovići	-	1	-
42.	-	Sivci	-	-
43.	-	Suhi brod	-	-
44.	Trnopolje	-	1	-
45.	Zagrad	-	1	1
46.	Zecovi	-	1	-

Džamiju u Ališićima su zapalili i minirali 10. augusta 1992. godine srpski vojnici. Pretpjela je teška oštećenja.

Porušena i oštećena džamija u Ališićima⁵⁶²

Staru drvenu džamiju u Bastasima srpski policajci su nekoliko puta zapalili. Jednom se sama ugasila a drugi put su je ugasili mještani koji nisu bili protjerani. Konačno, septembra 1994. godine džamija je uništena paljenjem i miniranjem.⁵⁶³

⁵⁶² Fotografije porušениh džamija na području općine Prijedor su iz arhiva Medžlisa IZ Prijedor i Kozarac i uz njihovu saglasnost se objavljuju.

⁵⁶³ M. Omerdić, nav. dj. str. 112.

Mjesto zapaljene i porušene džamije u Bastasima

Tokom napada srpskih snaga na Bišćane 20. jula 1992. godine zapaljena je džamija, a kasnije je miniran i porušen minaret. Ovo je potvrđeno i u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Dana 23. jula 1992. ili približno tog datuma, svjedok S je izvršio pregled oštećenja džamije u Bišćanima. Izjavio je da je ostala bez krova i minareta. Na džamiji su se vidjeli i tragovi paljenja."⁵⁶⁴

Porušena i oštećena džamija u Bišćanima

⁵⁶⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 302.

Krajem maja 1992. godine miniran je minaret i potpuno oštećena džamija u Brđanima.

Porušena i oštećena džamija u Brđanima

Džamija u Brežičanima je zapaljena i minirana 1992. godine. Naknadno je uklonjen ostatak džamije, a prostor poravnat.

Mjesto zapaljene i porušene džamije u Brežičanima

Džamija u Čarakovu je zapaljena 23. jula 1992. godine. Pred džamijom je ubijen imam Sulejman ef. Dizdarević zajedno sa svojim džematlijama, a posmrtno ostatke su pokušali spaliti.

Porušena i oštećena džamija u Čarakovu

Čaršijsku džamiju u Prijedoru srpski vojnici zapalili su 30. maja 1992. godine. U potpunosti je izgorjela zajedno sa džamijskim inventarom. Nakon toga zločinci su uklonili i odvezli ostatke srušene džamije, porušili su nišane i uništili mezarje.

Mjesto zapaljene i porušene Čaršijske džamije u Prijedoru

Džamija u Čejrecima je prvo granatirana 31. maja 1992. godine i tom prilikom krov i minaret su oštećeni. Nakon toga je miniran i porušen minaret usljed čega je došlo do teškog oštećenja i uništavanja džamije.

Porušena i oštećena džamija u Čejrecima

Džamija u Ćeli je nekoliko puta paljenja od strane zločinaca, u oktobru 1992. godine ponovo je zapaljena ali uvijek se gasila. Konačno su srpski vojnici 15. januara 1993. godine minirali minaret, a kasnije i džamiju, koja je potpuno uništena.

Porušena džamija u Ćeli

Džamija u Deri-Kozarac prvo je zapaljena, a nakon toga je potpuno srušena eksplozivom. Dio materijala od džamije je odvezen, a dio je ostao na mjestu rušenja.

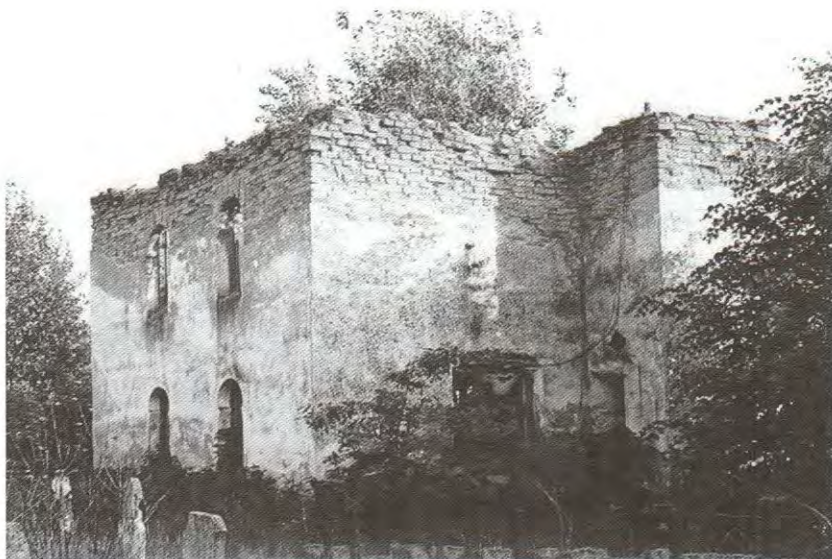
Mjesto zapaljene i porušene džamije u Deri

Džamija u Donjoj Puharskoj je minirana 31. augusta 1992. godine. Prilikom pada minareta na kuću Osmana ef. Kusrana poginuli su Zikrija Kusran i njegova supruga Kamila. Džamija je potpuno porušena, a materijal uklonjen.

Mjesto porušene džamije u Donjoj Puharskoj

Džamija u Duračcima je prvo zapaljena, a kasnije je miniran i porušen minaret.

Zapaljena i oštećena džamija u Duračcima

Mesdžid u Gomjenici je zapaljen 1992. godine i pretrpio je znatna oštećenja.

Zapaljeni mesdžid u Gomjenici

Kao i ostale kozaračke džamije i džamija u Gornjim Jakupovićima je zapaljena, a kasnije minirana i uništena.

Zapaljena i oštećena džamija u Gornjim Jakupovićima

Džamija u Gornjoj Puharskoj je zapaljena 1992. godine, minirana je i porušena u januaru (uoči pravoslavnog Božića) 1993. godine.

Zapaljena i oštećena džamija u Gornjoj Puharskoj

Čaršijska džamija u Kozarcu je zapaljena 27. maja 1992. godine, nakon toga je minirana i potpuno uništena. S njom je uništen i kompleks nišana koji su bili uz nju.

Zapaljena i minirana Čaršijska džamija u Kozarcu

Džamija u Hadžićima, koja nije bila dovršena, znatno je oštećena a dio građevinskog materijala je opljačkano.

Oštećena i opljačkana džamija u Hadžićima

Džamija u Hambarinama je granatirana prilikom napada srpskih snaga 22. maja 1992. godine i znatno oštećena, a kasnije u ljeto 1992. godine miniran je i porušen minaret. Ostatak džamije je miniran i porušen 1996. godine.

Ostaci zapaljene i minirane džamije u Hambarinama

Stara džamija u Hambarinama zapaljena je 20. jula 1992. godine i potpuno uništena.

Zapaljena stara džamija u Hambarinama

U naselju Hrnići srpski vojnici su minirali minaret; usljed pada oštećena i uništena je kompletna džamija.

Minirana džamija u Hrnićima

Džamija u Kalati zapaljena je prilikom napada na Kozarac, a kasnije je minirana. Usljed rušenja minareta potpuno je uništena džamija.

Zapaljena i porušena džamija u Kalati

Džamija u Kamičanima je kao i sve kozaračke džamije zapaljena nakon ulaska srpske vojske u Kozarac. Nakon što je izgorjela, zločinci su minirali minaret. Zidovi su urušeni nakon pada minareta. Džamija je potpuno uništena.

Zapaljena i minirana džamija u Kamičanima

U naselju Kevljani džamija je zapaljena, a kasnije minirana i porušena.

Zapaljena i minirana džamija u Kevljanima

Džamija u Kozaruši zapaljena je prilikom napada na Kozarac, a kasnije je minirana.

Zapaljena i minirana džamija u Kozaruši

Džamija u Ljubiji je zapaljena, da bi 14. marta 1993. godine u ranim jutarnjim satima bila minirana i porušena.

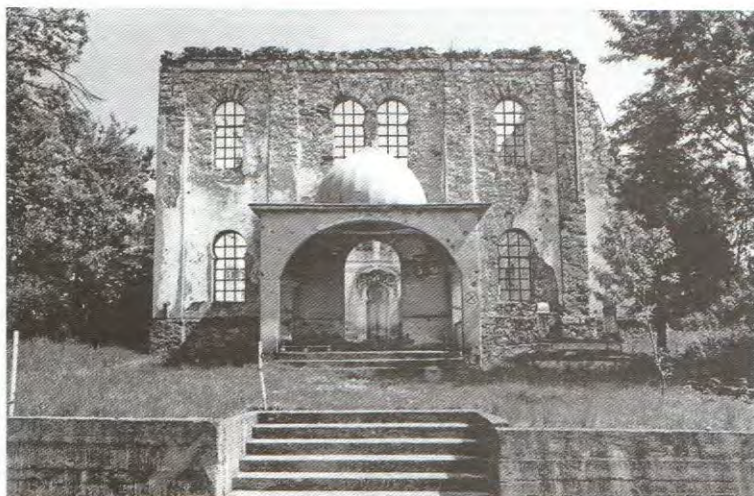
Zapaljena i uništena džamija u Ljubiji

Džamija u Mujkanovićima je minirana i potpuno uništena. Usljed pada minareta došlo je do oštećenja zidova džamije.

Zapaljena i minirana džamija u Mujkanovićima

Mutnička džamija u Kozarcu je prije agresije na R BiH bila nacionalni spomenik (pod zaštitom države). Zločinci su je zapalili, a minaret su minirali i porušili. Džamija je pretrpjela velika oštećenja, ostali su samo zidovi džamije.⁵⁶⁵

Zapaljena i minirana Mutnička džamija u Kozarcu

⁵⁶⁵ T. Hadžić, nav. dj., str. 36.

Džamija u Rakovčanima je zapaljena prilikom napada na ovo naselje, a potom su srpski vojnici porušili minaret i potpuno uništili džamiju.

Zapaljena i uništena džamija u Rakovčanima

Džamiju u Rizvanovićima srpski vojnici su 20. jula 1992. godine pokušali porušiti gađajući je projektilima iz ručnih bacača, a nakon toga su je zapalili. Nešto kasnije minaret je miniran i porušen, a 1996. godine i džamija je minirana i potpuno porušena.

Ostaci zapaljene i porušene džamije u Rizvanovićima

U naselju Sivci srpski vojnici su spalili mekteb.

Ostaci spaljenog mekteba u Sivcima

Džamija u Starom gradu zapaljena je i do temelja porušena. Nakon rušenja, materijal je odvezen na različite lokacije van grada. Na lokalitetu džamije ostali su temelji i sedam polomljenih nišana.

Mjesto porušene džamije u Starom gradu

U naselju Trnopolje zločinci su zapalili džamiju i nakon toga su je minirali. Džamija je potpuno uništena.

Zapaljena i minirana džamija u Trnopolju

Džamiju u Zagradu (Zagradaska džamija) srpski vojnici zapalili su 30. maja 1992. godine. Minirana je 1. juna 1992. godine i nakon toga uklonjen je sav materijal. Porušeni su nišani i odvezeni zajedno sa materijalom od džamije.

Mjesto porušene džamije u Zagradu

Džamija u Zecovima je zapaljena, a nakon toga je miniran i porušen minaret.

Ostaci spaljene i minirane džamije u Zecovima

V.2. Uništavanje katoličkih crkava na području općine Prijedor

Srpske vojne i policijske snage su na području općine Prijedor potpuno ili djelomično uništile sve katoličke crkve, kapelice i župne kuće. "Rušenje crkava i bogomolja različitih vjerskih zajednica trebalo je biti i dokaz kako one u ovoj zemlji više ne mogu postojati jedne pored drugih. I prije, u povijesti, i drugdje u svijetu rušene su i uništavane bogomolje da bi se poslala određena poruka. Teško je, međutim, naći primjer s kojim bi se, po jačini svoje poruke i razornosti činjenica ovog rušenja, dala usporediti. Tako su srušene crkve, protiv volje Crkve, postale jedna od karika u lancu poruka mržnje i isključivosti, što poput bauka kruži ovom zemljom ostavljajući puštoš u ljudskim dušama."⁵⁶⁶

Pored rušenja katoličkih crkava na području općine Prijedor ubijani su katolički svećenici. Katolički svećenici Tomislav Matanović i Ivan Grgić ubijeni su u općini Prijedor. Velečasni Ivan Grgić župnik župe Ravska je 8. novembra 1992. godine odveden iz župnog dvora i ubijen u Gornjoj Ravskoj, a njegovi posmrtni ostaci su pronađeni i ekshumirani u rejonu rudnika Ljubija-Kipe. Župnik Prijedora Tomislav Matanović je, zajedno sa svojim roditeljima, odveden 19. septembra 1995. godine od strane srpske policije SJB Prijedor i ubijen u Bišćanima. Njegovi posmrtni ostaci su pronađeni u bunaru i ekshumirani 5. septembra 2001. godine.⁵⁶⁷

*Mjesto pronalaska posmrtnih ostataka ubijenog svećenika Tomislava Matanovića
- grobnica Bunar-Bišćani⁵⁶⁸*

⁵⁶⁶ *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini – uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*, gl. urednik Ilija Živković, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb, 1997, str. 104-105.

⁵⁶⁷ Isto, str. 104-105.

⁵⁶⁸ AINOBIHPUB, *Fotografije sa ekshumacije*.

Slika: Rudnik Ljubija (Kipe), mjesto gdje je ubijen svećenik Ivan Grgić⁵⁶⁹

Tabela 2. Srušene i oštećene crkve, kapelice i ostali crkveni objekti na području općine Prijedor

r/b	Župne i filijalne crkve	kapelice	Župne kuće/stan/dvorana
1.	Šurkovac	-	1
2.	-	Kapelica sv. Ante u Gornjem Volaru	-
3.	-	Kapelica na groblju sv.Roka u Gornjem Volaru	-
4.	Ljubija	-	1
5.	Donja Ravska	-	-
6.			Gornja Ravska
7.	-	Kapelica na groblju Jabučice	-
8.	Prijedor	-	1
9.	Briševo		1
10.	Tomašica		
11.	Kozarac	-	-

Župnu crkvu u Prijedoru je minirali su srpski vojnici. Nakon što je eksplozijom srušena, zločinci su potpuno uklonili ostatke i poravnali prostor. Kako je porušena ova crkva utvrđeno je pred MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Pretresno vijeće konstatuje da je katolička crkva u Prijedoru dignuta u vazduh 28. augusta 1992. u ranim jutarnjim satima. Prije nego što je uništena, policija i vojska su u toj crkvi u više na-

⁵⁶⁹ *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini—uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*, gl. urednik Ilija Živković, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb, 1997, str. 128.

vrata sproveli pretres. Vojnici su uporno tvrdili da se u njenom zvoniku nalazi snajperista. Dana 28. augusta 1992., otprilike u 01:00 sati, grupa vojnika i policajaca je digla crkvu u vazduh. Čula se jaka eksplozija i kroz vazduh su poletjeli komadi šteta.⁵⁷⁰ U crkvenom dvorištu je bila vjeronaučna dvorana koju su zločinci krajem septembra 1995. godine opljačkali, a nakon toga porušili.

Ostaci porušene crkve u Prijedoru⁵⁷¹

Župna crkva i župna kuća u Šurkovcu su temeljito opljačkane i devastirane, a 3. marta 1993. godine zločinci su minirali i potpuno porušili dva crkvena tornja, te glavni dio crkve uništili eksplozijom. Uništeno je i groblje u Šurkovcu.

⁵⁷⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 304.

⁵⁷¹ Franjo Marić, Anto Orlovac, *Banjalučka biskupija u slici i riječi od 1881. do 2006.*, Biskupski ordinarijat, Banja Luka, 2006, str. 129.

Ostaci minirane crkve u Šurkovcu⁵⁷²

Nakon što su srpski vojnici izvršili zločine nad Hrvatima Briševa, 29. jula 1992. godine uništena je katolička crkva u Briševu. Prvo su zločinci zapalili crkvu, nakon čega je došlo do urušavanja krovišta, a zvonik crkve je oštećen protuoklopnim projektilima.

Ostaci porušene crkve u Briševu⁵⁷³

⁵⁷² Slika preuzeta sa: http://www.biskupija-banjaluka.org/dekanati_/bi_surkovac.html, pristupljeno 25. oktobra 2014. godina.

⁵⁷³ F. Marić, A. Orlovac, nav. dj., str. 126.

Katolička crkva u Donjoj Ravskoj je zapaljena krajem jula 1992. godine a potom uništena. Tokom jula 1992. godine katoličku crkvu u Ljubiji zločinci su opljačkali, opustošili, oštetili i zapalili i ona je djelimično izgorjela. Izgorjeo je crkveni inventar u unutrašnjosti crkve. Pastoralni centar su oštetili i opljačkali u julu i augustu 1992. U selu Tomašica u novembru 1992. srpski vojnici srušili su filijalnu crkvu. Filijalna crkva u Kozarcu teško je oštećena u junu 1992.

Zločinci su pored katoličkih crkava uništili i opljačkali nekoliko kapelica i grobalja. U Gornjem Volaru kapela je potpuno opljačkana a interijer uništen. U istom selu je oštećena i opljačkana i grobljanska kapela sv. Roka. U Gornjoj Ravskoj, gdje je sjedište župe, srpski ekstremisti su devastirali i opljačkali župnu kuću. Grobljanska kapelica na groblju Jabučica je teško oštećena.

Ostaci porušene crkve u Donjoj Ravskoj⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Isto, str. 217.

VI DIO

**UNIŠTAVANJE MATERIJALNIH DOBARA
BOŠNJAKA I HRVATA NA PODRUČJU
OPĆINE PRIJEDOR**

VI.1. Uništavanje i pljačka materijalnih dobara Bošnjaka i Hrvata na području općine Prijedor

Jedna od karakteristika agresije na R BiH jeste razaranje infrastrukturnih, prirednih i vjerskih objekata, te objekata za kolektivno i individualno stanovanje, kao i drugih objekata. Posljedice ovih destruktivnih radnji su velike materijalne štete, bilo da se radi o direktnim štetama (uništavanje, rušenje, paljenje, pljačka), bilo da se radi o indirektnim (gubici tržišta, prestanak rada, zaostajanje u tehnološkom razvoju i drugo).⁵⁷⁵ U općini Prijedor su pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga izvršili protupravno i bezobzirno razaranje i oduzimanje imovine Bošnjacima i Hrvatima velikih razmjera koje nije bilo opravdano vojnom nuždom. Iako su bili svjesni da su ove radnje zabranjene međunarodnim humanitarnim pravom, srpske snage su to činile sa namjerom da trajno spriječe život nesrpskog stanovništva na ovim prostorima. Komandovanje vojnim i policijskim snagama na području općine Prijedor činili su oficiri koji su kroz svoje školovanje bili upoznati sa Ženevskim konvencijama i time je njihova odgovornost veća.⁵⁷⁶ Za vrijeme napada na bošnjačka i hrvatska naselja srpske snage nisu isključivale civilne objekte. Upotrebom artiljerije, tenkova, protuavionskih topova i drugih oruđa i oružja razorene su stambene zgrade, privatni objekti, školski objekti, poslovne zgrade, električne mreže, putne komunikacije i drugo. Po uhodanom scenariju, iz agresije na R Hrvatsku pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga su poslije granatiranja ulazile u nebranjena bošnjačka i hrvatska naselja pljačkali te palili stanove, kuće i poslovne prostore u vlasništvu Bošnjaka i Hrvata s ciljem izazivanja straha i stvaranja takve atmosfere da nesrpsko stanovniš-

⁵⁷⁵ Svaki rat koji ima ekspanzionističke ciljeve u sebi nosi i ekonomske motive. "To je lahko argumentirati imajući na umu sljedeće momente: a) svaki osvajački rat, po definiciji, za primarni dugoročni cilj ima zauzimanje tuđih prostora, kao nezamjenjivog fizičko-materijalnog resursnog faktora opstanka, b) Nasilno osvajanje tuđih prostora predstavlja najkraći put namicanja bogatstva pripadnicima vlastitog naroda. Zbog toga se pokreće agresija i postiže jedan od najučinkovitijih metoda podizanja morala, c) Pljačkom ljudskim radom stvorenih životnih dobara i zaposjedanje prirodnih resursa kojim je do agresije raspolagala žrtva, vrlo brzo i racionalno se ojačava logistika agresorskih snaga, na jednoj strani, i slabi odbrambena moć žrtava agresije, na drugoj strani, d) Uništavanje i /ili onesposobljavanje ekonomskih, posebno proizvodnih, potencijala kod žrtava agresije (čak bez ikakve sopstvene koristi) ostavlja dugoročne razorne posljedice po stvarne izgledе žrtava agresije da saniraju i /ili konsolidiraju oslobodilačku logistiku nakon eventualne kapitulacije agresora." Meho Bašić, *BH ekonomija u kliničkoj smrti*, UG Hijatus, Planjax, Sarajevo, 1999, str. 8.

⁵⁷⁶ U članu 53. IV Ženevske konvencije objašnjava se zaštita imovine na okupiranoj teritoriji: "Okupirajućoj sili je zabranjeno da uništava pokretna i nepokretna dobra koja pojedinačno ili zajednički pripadaju privatnim osobama, državi ili javnim tijelima, društvenim organizacijama ili zadrugama, izuzev u slučajevima u kojima bi ta uništenja bila apsolutno nužna radi izvođenja vojnih dejstava." Zbirka propisa, *Međunarodne Konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, ZONO, Zagreb, 1979, str. 156.

tvo općine Prijedor trajno napusti svoje kuće i imanja. Devastacija materijalnih resursa ne može se samo posmatrati kroz nepokretnu imovinu nego i kroz pokretnu, bilo da se radi o privatnoj ili društvenoj-državnoj. Procjena ratnih razaranja i ratnih šteta na privatnoj imovini Bošnjaka i Hrvata na području općine Prijedor nije izvršena, niti ima podataka o visini istih. Oštećenja i devastacije stambenog fonda u vlasništvu nesrpskog stanovništva u Prijedoru bila su ogromna.

Porušena i devastirana kuća - Dera-Kozarac⁵⁷⁷

Potpuno su uništena i opljačkana čitava naselja sa stotinama stambenih objekata. Infrastrukturni objekti pretrpjeli su ogromna razaranja. Oštećena je putna infrastruktura usljed posljedica granatiranja, miniranja ili zbog neodržavanja. Ovdje se ni u kom slučaju ne može govoriti o nekontroliranim, stihijskim i neorganiziranim postupcima pojedinaca već o sistematskim, organiziranim i planiranim aktivnostima civilnih, vojnih i policijskih struktura tzv. srpske opštine Prijedor. Sa sigurnošću se može tvrditi, a što je utvrdio i MKSJ, da su ove radnje bile dio opšteg napada na nesrpsko stanovništvo na području općine Prijedor: "Pretrerno vijeće uvjerilo se da je pljačka sela u kojima su živjeli bosanski Muslimani i bosanski Hrvati bila organizovana. U stvari, mještani koji su bili prisiljeni da napuste to područje morali su da prepisu svoju imovinu ARK-u ili Srpskoj Republici BiH. Protivpravno oduzimanje nekretnina počelo je poslije napada na Prijedor, Kozarac i Hambarine. Na početku su se izdavale potvrde o nekretninama kako bi se opravdalo oduzimanje imovine. Kasni-

⁵⁷⁷ AINOBiHPUB, *Fotografije sa ekshumacija.*

je se potvrde nisu izdavale. S druge strane, imovina bosanskih Srba nije oduzimana. Pretresno vijeće, također, se uvjerilo da su pripadnici vojske bosanskih Srba u opštini Prijedor pretraživali kuće u kojima su stanovali bosanski Muslimani pod izgovorom da traže oružje. Potom su iz kuća odnosili dragocjenosti i hranu. Kuće bosanskih Srba nisu pretraživali. Uniformisani pripadnici vojske bosanskih Srba naoružani automatskim puškama došli su u selo Čarakovo i silom oduzeli gorivo, vozila, životinje, novac i druge vrijedne stvari. Opljačkane su kuće u Ljubiji i Rakovčanima.⁵⁷⁸

Prva materijalna razaranja, paljevine i pljačka bošnjačke imovine počela je napadom na Hambarine. Nailaskom na prve bošnjačke kuće (u Polju) srpski vojnici su počeli paljenje i pljačku. Vojnicima su se u pljačkanju pridružili i civili-Srbi. Pljačkali su sve od kućanskih stvari i namještaja, stoke, traktora, automobila. Nastavak pljačke, razaranja i uništavanja kuća i pratećih objekata u Hambarinama desio se nakon ulaska srpske vojske u ovo naselje. Kuće su gađane nasumično. Tenkovi su prolazili kroz selo i granatirali kuće, zbog čega je bilo civilnih žrtava. Kuće su opljačkane i zapaljene.⁵⁷⁹

Provodeći strateške ciljeve srpskog naroda u R BiH, isti scenario bezobzirnog postupanja prema civilnim objektima nastavljen je i u Kozarcu. U napadu na civilne objekte u Kozarcu, u dva dana, veliki broj stambenih objekata je oštećen. Nakon 26. maja 1992. godine kada su srpske snage ušle u Kozarac počelo je sistematsko paljenje i pljačka bošnjačke i hrvatske imovine. Nakon napada veliki broj kuća je potpuno srušen. Bošnjačke i hrvatske kuće su bile mete napada, a srpske su pošteđene. Srpske kuće su označavane (srpska kuća - ne diraj!) i na taj način pošteđene. U nekoliko dana polovina Kozarca je potpuno uništena. Kako se navodi u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Objavljeno je da je do 28. maja 1992. godine uništeno oko 50% Kozarca, dok je preostala šteta nastala u razdoblju između juna i avgusta 1992. godine."⁵⁸⁰ Pojedini dijelovi Kozarca razoreni su u cijelosti.⁵⁸¹ Uz putnu komunikaciju Prijedor-Banja Luka u mjestu Kozarac skoro da nije bilo ni jedne bošnjačke i hrvatske kuće koja nije bila zapaljena i temeljito opljačkana. Prije samog paljenja Srbi iz Kozarca označavali su kuće koje je trebalo zapaliti i uništiti. Tako su na bošnjačkim i hrvatskim kućama bile različite oznake (križ, oznaka u obliku slova x i drugo), a na srpskim kućama ili kućama koje su Srbi rezervirali za sebe bile su istaknute srpske zastave. Ovo je u svom svjedočenju pred MKSJ potvrdio Edward Vulliamy: "Pored toga, Edward Vulliamy, koji je prošao kroz Kozarac 5. avgusta 1992., posvjedočio je

⁵⁷⁸ ICTY, *Presuda u predmetu Radoslav Brđanin*, paragrafi 629. i 630.

⁵⁷⁹ Isto, paragraf 626.

⁵⁸⁰ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 287.

⁵⁸¹ "Selo Kozaruša, naseljeno pretežno Muslimanima, uništeno je i u njemu su samo srpske kuće ostale većim dijelom netaknute." ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 289.

Porušena kuća u Rizvanovićima

da mu je major Milutinović rekao da kuće koje su ostale cijele pripadaju Srbima i da je 40.000 Muslimana napustilo to područje.”⁵⁸² U Kozarcu su opljačkane i sve privatne radnje čiji su vlasnici bili Bošnjaci i Hrvati.

Opljačkana i uništena kuća u naselju Žeger

⁵⁸² ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 288.

Posebno temeljito razaranje, pljačku i devastaciju doživio je dio Prijedora koji se zove Stari Grad. Kuće, poslovni prostori koji su bili u vlasništvu Bošnjaka i Hrvata sistematski su uništeni. Kako navodi Nusret Sivac: "Od tri stotine i dvadeset kuća, koliko ih je bilo u Starom Gradu, ostavljena je čitava samo kuća Đemala Abdurahmanovića-Đoginog (...) i stara kuća porodice Čirkinagić u kojoj se nalazio restoran Lovački rog (...)." ⁵⁸³ U granatiranju ovog dijela grada velik broj objekata je u značajnoj mjeri oštećen, da bi kasnije potpuno bio porušen. Prije samog rušenja kuća, iste su obilježavane što je vidljivo iz svjedočenja pred MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Uz to, nakon ovog prvog razaranja došlo je do usredsređenijeg gađanja kuća koje su pripadale Hrvatima i Muslimanima. Ekipa na čelu sa Duškom Miljušem i Veljkom Hrgarom obilježavala je hrvatske i muslimanske kuće koje treba uništiti, pa čak i kuće koje su 'još uvijek bile u dobrom stanju'. Noću su kuće rušene eksplozivom a ujutro bi dolazio kamion da ukloni šut." ⁵⁸⁴ Vlasti tzv. srpske opštine Prijedor su naredivale potpuno uništavanje ovog dijela grada. Pod izgovorom da ruše oštećene objekte usljed ratnih razaranja porušen je velik broj objekata koji su se mogli sanirati. Na osnovu Odluka koje je donosio Krizni štab tzv. srpske opštine Prijedor, davana je saglasnost opštinskom sekretarijatu za urbanizam i komunalne poslove da ruši bošnjačku imovinu. Ovim činom Krizni štab je želio legalizirati nezakonite radnje. Krizni štab je donio Odluke o rušenju objekata u ulicama M. Suljanovića, Partizanskoj, M. Cikote, M. Tita, ul. 25. novembra i drugim ulicama. U odluci broj 02-111-239/92 od 23. juna 1992. godine Krizni štab je naložio rušenje vjerskih objekata-džamija u ul. M. Suljanovića i M. Tita. U potpisu pomenute odluke je Milan Kovačević, predsjedavajući Kriznog štaba. Ova Odluka je objavljena u Službenom glasniku srpske opštine Prijedor broj 2/92 na strani 52. ⁵⁸⁵

O razmjerama razaranja i pljačke privatne imovine građana nesrpske nacionalnosti znali su najviši organi vlasti i policija iz SJB Prijedor. U pismu načelnika SJB-a Prijedor Sime Drljače od 4. augusta 1992. upućenom CSB-u Banja Luka spominje se rasprostranjeno pljačkanje kuća Bošnjaka i Hrvata na području općine Prijedor: "(...). Ipak, treba istaći pojavu masovnih pljački imovine napuštenih muslimanskih kuća gdje se odnosi sve, a kuće često pale. Ova pojava je poprimila takve razmjere da ju je i pored *sinhronizovanih djelovanja vojne policije i milicije* vrlo teško spriječiti." ⁵⁸⁶ Sva naselja u kojima su živjeli Bošnjaci i Hrvati nakon prisilnog protjerivanja su spaljena i opljačkana. Naselje Briševo, u kome su živjeli Hrvati, imalo je oko 120

⁵⁸³ N. Sivac, nav. dj., str. 116.

⁵⁸⁴ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 278.

⁵⁸⁵ Službeni glasnik opštine Prijedor br. 2/92.

⁵⁸⁶ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 294.

Ostaci porušene kuće – Dera-Kozarac

kuća i u toku napada od podmetnutih požara je djelimično ili potpuno uništeno 68 kuća. Nakon što bi opljačkali određene stvari kao što su namještaj, televizori i druge stvari, srpski vojnici su palili te kuće. Sva kozaračka naselja su potpuno uništena i spaljena. Čitava naselja na Brdu su spaljena i uništena. Uništeni, opljačkani i spaljeni su Biščani, Rizvanovići, Rakovčani, Hambarine, Čarakovo, Zecovi, uništena je bošnjačka imovina u Ljubiji, Brežičanima. Uništene i opljačkane su bošnjačke kuće u Ćeli, Gomjenici, Puharskoj, u gradu Prijedoru. Pljačkani su stanovi u stambenim zgradama u Prijedoru. U procjeni bezbjednosne situacije koju je u septembru 1993. sastavio Bogdan Delić, koji je došao na mjesto Sime Drljače, piše da je u Prijedoru uništeno i opljačkano 80% objekata čiji su vlasnici bili Muslimani: "U toku borbenih dejstava, a i kasnije, mnoge stvari su se odvijale mimo zvaničnih stavova i opredjeljenja. Došlo je do nekontrolisanog razvlačenja i uništavanja imovine, pljački, zloupotreba, paljevina, miniranja privatnih objekata te vjerskih objekata drugih konfesija. Na osnovu svega toga, može se konstatovati da *na području opštine Prijedor trenutno ne postoji nijedan muslimanski vjerski objekat, a da je preko 80% stambenih objekata ove populacije stanovništva opljačkano, razoreno i uništeno.*"⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ AIIZ, inv. Br. 2-4753, SJB Prijedor, Procjena bezbjednosne situacije, septembar 1993.

VII DIO
MASOVNE GROBNICE

VII.1. Masovne grobnice na području općine Prijedor

Tokom agresije na R BiH, kao rezultat genocida nad Bošnjacima i Hrvatima, do sada je pronađen veliki broj masovnih grobnica sa posmrtnim ostacima nevinih žrtava. Rezultat i pokazatelj zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava su masovne grobnice koje su pronađene širom BiH a jedan broj masovnih grobnica ni danas nije pronađen. Jedna od karakteristika zločina su pokušaji prikrivanja tragova zločina, odnosno prikrivanje masovnih grobnica. Izvršioци i naredbodavci masovnih zločina nad civilnim stanovništvom nastojali su posmrtnu ostatke žrtava ukloniti, prikriti i onemogućiti njihovo nalaženje sa ciljem prikrivanja materijalnih dokaza, koji bi bili jedan od elemenata kaznenog progona izvršitelja. Zločinci su zločine najčešće pokušavali skrivati u prirodnim jamama, bezdanama, napuštenim rudnicima, smetlištima i drugim mjestima. Za ovu tvrdnju postoji bezbroj primjera koji to potvrđuju počevši od rudnika Ljubija, Tomašice, Bezdane, Tihotine, jama u istočnoj Bosni, jama u Hercegovini, do raznih drugih mjesta masovnih zločina širom Bosne i Hercegovine. Sam pojam masovna grobnica ima različita pojmovna određenja i veliki broj različitih značenja. Masovna grobnica definiran je i općeprihvatljiv pojam za mjesta masovnog stradanja ljudi, bilo kao posljedica ratnih djelovanja, bilo prirodnih katastrofa. Postoji veliki broj definicija koji ovaj pojam definiraju, međutim, nas u konkretnom interesuju one koje se odnose na mjesta masovnog zločina kao posljedica rata i agresije. Hrvatski enciklopedijski rječnik pod masovnom grobnicom podrazumijeva "mjesto gdje je sahranjeno mnogo mrtvih pod jednim obilježjem ili bez obilježja."⁵⁸⁸ Pojmovno prihvatljiva definicija masovne grobnice jeste da "(...) masovna grobnica nastala je kao rezultat genocida, kako bi se istrijebila (potpuno ili djelimično) određena nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa, kao takva, odnosi se na grobno mjesto koje ne pripada uobičajenim mjestima na kojima se vrše ukopi i sahrane, već su to mjesta na kojima se svjesno, planski, organizirano, ciljano i s namjerom ubijene osobe odbacuju (ne sahranjuju) da bi se prikrili (izvršeni) zločini genocida. (...) kojima je život nasilno prekinut i koji su bačeni u grobnicu, tako da od oblika izvršenja zločina (ubijanja), pa preko formiranja masovne grobnice, nije poštovan pijetet žrtve. Analogno tome, evidentno je da masovne grobnice nastaju kao produkt masovnih ubistava, karakterističnih za zločin genocida."⁵⁸⁹ Postoje i druge definicije koje kažu "masovna grobnica - zajednička improvizirana jama u kojoj su

⁵⁸⁸ *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2004, knjiga IV, str. 24.

⁵⁸⁹ Smail Čekić, Meldijana Arnaut-Haseljić, Bećir Macić, *Masovne grobnice u BiH - sigurna zona UN-a Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2010, str. 58.

pokopane nevine žrtve. Agresori na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, u ovakvim stratištima nemilosrdno su bacali ubijene žrtve kako bi prikriili svoje zločine.”⁵⁹⁰

Kada analiziramo navedene definicije, možemo sa sigurnošću zaključiti da iste imaju određenih manjkavosti, odnosno ograničenja. Ove manjkavosti se odnose na širinu definicije i potpunost objašnjenja. Prije svega ovo se odnosi na ograničavanje na jamu ili mjesto ukopa ubijenih. Iz dosadašnjih iskustava u lociranju, otkrivanju i ekshumaciji⁵⁹¹ posmrtnih ostataka različita su mjesta masovnih grobnica (kuće, otvoreni prostori, napušteni rudnici, tuneli, prirodne jame i pećine, rijeke, jezera i drugo) tako da nisu samo jame mjesta masovnih grobnica. Drugi nedostatak odnosi se na sahranjivanje i obilježavanje masovnih grobnica, jer se ovdje ni u kom slučaju ne može govoriti o sahranjivanju i obilježavanju.⁵⁹² Do sada otkrivene masovne grobnice niti su obilježene, niti su žrtve sahranjivane. Zabilježen je velik broj slučajeva spaljivanja tijela tako da je pronađen vrlo mali broj posmrtnih ostataka.⁵⁹³ Mnoga tijela ubijenih nisu čak ni zakopavana nego su ostavljena da divlje životinje razvlače kosti ubijenih. Zbog toga su navedene definicije manjkave i potrebno ih je dopuniti, proširiti kako bi u pojmovno-metodološkom smislu bile cjelovite. Masovne grobnice mogu biti:

- masovne grobnice kao posljedica ratnih zločina,
- masovne grobnice uslijed prirodnih katastrofa.

Masovne grobnice usljed ratnih zločina su posljedica organizovanih i masovnih ubijanja ljudi. U Bosni i Hercegovini pronađeno je na stotine masovnih grobnica, a svakodnevno se otkopavaju nove. Najpoznatije se nalaze na području općina Srebrenica, Prijedor, Zvornik, Ključ, Sanski Most. Samo na teritoriji općine Prijedor ekshumirano je 69 masovnih grobnica u kojima su pronađeni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata. Moguće je izvršiti podjelu masovnih grobnica po broju pronađenih žrtava:

⁵⁹⁰ Ahmet Kasumović, Ćamil Huseinbašić, *Enciklopedijski rječnik odbrane Bosne i Hercegovine*, Sejtarija, Sarajevo, 2000, str. 206.

⁵⁹¹ Proces ekshumacije tijela podrazumijeva otkopavanje žrtava iz grobnice i pripremu za njihovu identifikaciju.

⁵⁹² Ako pod sahranjivanjem podrazumijevamo ukop žrtve na propisani vjerski ili drugi način, ni u jednom slučaju masovnih grobnica u Bosni i Hercegovini žrtve nisu sahranjivane u skladu sa tradicijskim, vjerskim ili običajnim načinom.

⁵⁹³ Poznati su slučajevi spaljivanja ubijenih, ali i živih. Dana 23. septembra 1992. godine u Duljcima, općina Bihać, spaljeno je preko 30 ubijenih civila koji su bili na prisilnom radu; spaljivanje u selu Botonjići, općina Ključ; spaljivanje u selima Čarakovo, Forići i Zecovi, općina Prijedor, i drugim mjestima širom Bosanske krajine. AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

1. masovne (5 i više posmrtnih ostataka),
2. zajedničke (2-4 posmrtna ostatka),
3. pojedinačne (posmrtni ostaci jedne žrtve).⁵⁹⁴

U procesu ekshumacija masovnih grobnica na prostoru Bosne i Hercegovine uočena je potreba za novom klasifikacijom masovnih grobnica na: *primarne, sekundarne i tercijarne*. Ovakva klasifikacija je potrebna iz razloga što su posmrtni ostaci žrtava premješteni više puta i na više različitih lokacija. Naime, na mnogim mjestima na kojima su vršena masovna ubijanja tokom agresije na R BiH, pored primarnih grobnica u kojima su prvobitno bila zakopana tijela žrtava zločina, nastale su i sekundarne, čak i tercijarne grobnice kako bi se prikrio zločin, tako što su tijela iz primarnih grobnica prebacivana i skrivana u nove grobnice. Ova praksa je bila planirana, organizirana i izvođena od strane vojnih, policijskih i civilnih vlasti, a posebno je bilo izraženo na prostoru Srebrenice i Prijedora ali i na još nekim lokacijama u zapadnoj i istočnoj Bosni, gdje su srpske vlasti pokušavale prikriti tragove masovnih zločina i genocida. Masovne grobnice nastale kao posljedice prirodnih katastrofa (kao npr. cunami, potres ili oluja) se kopaju da bi se spriječila epidemija tokom nepogoda. Često se nakon nekog vremena tijela mrtvih prekopavaju. Mi ćemo se u ovom dijelu baviti masovnim grobnicama pronađenim na području općine Prijedor, koje su rezultat genocida nad Bošnjacima i Hrvatima u ljeto 1992. godine. Mete napada udruženih srpskih vojnih i policijskih snaga isključivo su bili civili.

U Presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić je naglašeno da je napad na civile bošnjačke i hrvatske nacionalnosti dio ukupnog plana: "Pretresno vijeće je uvjerenom da događaji koji su se desili u opštini Prijedor u periodu od 30. aprila do 30. septembra 1992. predstavljaju napad usmjeren protiv civilnog stanovništva."⁵⁹⁵ Taj plan je postojao mnogo prije napada srpskih snaga na području općine Prijedor. Navedeno je potvrđeno u presudi MKSJ u predmetu Milomir Stakić: "Vijeće je uvjerenom da je napad usmjeren protiv civilnog stanovništva pripreman od 7. januara 1992., kada je osnovana Skupština srpskog naroda u Prijedoru. Plan za odstranjivanje nerba i drugih koji nisu bili lojalni srpskim vlastima iz opštine Prijedor aktiviran je 30. aprila 1992. preuzimanjem vlasti od strane Srba. Nakon toga se, u skladu s planom, pojačanim intenzitetom krenulo u napad usmjeren protiv civilnog stanovništva, što je kulminiralo napadima na Hambarine i Kozarac krajem maja 1992. Uslijedili su napadi na pretežno muslimanska područja, među kojima je bilo i Brdo, pri čemu su ubijene

⁵⁹⁴ Ova klasifikacija je prihvaćena u INO BiH i na osnovu nje se vrši klasifikacija grobnica.

⁵⁹⁵ ICTY, *Presuda u predmetu Milomir Stakić*, paragraf 627.

stotine nesrba, a srpske vlasti su još mnogo više njih uhapsile i zatočile, pored ostalih mjesta, i u objektima za zatočenje.”⁵⁹⁶

Pripadnici vojnih i policijskih jedinica ubijale su Bošnjake i Hrvate na području cijele općine Prijedor. Od prvih dana napada na bošnjačka i hrvatske naselja počinje prikrivanje posmrtnih ostataka žrtava u masovne grobnice. Iz dosadašnjih ekshumacija na području općine Prijedor može se pratiti čitav proces ubijanja Bošnjaka i Hrvata od strane srpskih vojnih i policijskih snaga. Nakon zločina počinjenih na području Kozarca srpske vlasti su organizirale prikupljanje i skrivanje posmrtnih ostataka žrtava. Srpske vlasti općine Prijedor su lokalitet rudnika Tomašica odredili kao jedno od centralnih mjesta za prikrivanje posmrtnih ostataka žrtava. Lokalitet Tomašice je unaprijed određen za dovoženje posmrtnih ostataka ubijenih Prijedorčana. Posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata iz Kozarca, iz grada Prijedora i iz ostalih naselja sistemski su prikupljeni nakon ubijanja. Često su same žrtve bile prisiljene da utovaraju posmrtnu ostatku ubijenih i da ih dovoze na lokacije masovnih grobnica da bi nakon toga i sami bili ubijeni. U Prijedorskim *logorima smrti* Omarska, Keraterm i Trnopolje vršena su svakodnevna ubijanja nezakonito zatočenih a posmrtni ostaci odvoženi na lokalitete masovnih grobnica. Nezakonito zatočeni logoraši iz logora Omarska koji su ubijeni unutar logora ili su izvedeni van logora i ubijeni na drugim lokacijama pronađeni su u masovnim grobnicama Tomašica, Jakarina kosa, Kevljani, Stari Kevljani, jama Lisac, jama Hrastova glavica. Posmrtni ostaci ubijenih logoraša iz logora Keraterm pronađeni su u masovnoj grobnici Tomašica, Dizdarev potok, Stari Kevljani.⁵⁹⁷ Masovne grobnice koje se mogu vezati za logor Trnopolje su Korićanske stijene, Trnopolje-Hrnići, Trnopolje-Matrići, Trnopolje-Redžići, Trnopolje-Bešlagića mlin. Posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata koji su bili nezakonito zatočeni u logoru na stadionu Ljubija pronađeni su u masovnim grobnicama Redak i Redak I. Moramo, također, napomenuti, da su do sada posmrtni ostaci prijedorskih Bošnjaka i Hrvata pronađeni na više od 450 mjesta. Najmlađa žrtva je tromjesečna beba, a najstarija 95-godišnja starica. Sa sigurnošću možemo reći da je Prijedor mjesto sa najviše grobnica u BiH.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Isto, paragraf 629.

⁵⁹⁷ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁵⁹⁸ AINOBiHPUB, *Baza podataka*

Pregled 1. Masovne grobnice iz kojih su ekshumirani Bošnjaci i Hrvati
općine Prijedor⁵⁹⁹

Naziv grobnice	Mjesto	Općina	Broj ekshumiranih	Broj identifikovanih
Bišćani-Ravine	Bišćani	Prijedor	5	4
Bišćani-Kadići	Bišćani	Prijedor	7	6
Bišćani-Sredice	Bišćani	Prijedor	9	4
Bok-Jankovac	Bok-Jankovac	Bosanska Gradiška	7	6
Budimlić Japra	Budimlić Japra	Oštra Luka	11	11
Bukovica-Podgradci	Podgradci	Bosanska Gradiška	9	9
Čujelo	Čujelo	Sanski Most	10	2
Čarakovo	Čarakovo	Prijedor	7	7
Čarakovo-Žeger	Čarakovo	Prijedor	6	6
Čejreci-mezarje	Čejreci	Prijedor	7	7
Dera-Mačkovac	Dera	Prijedor	5	5
Dizdarev potok	Ljubija	Prijedor	10	10
Gornja Mahala-Brda	Čarakovo	Prijedor	5	4
Hambarine-Lušćani	Hambarine	Prijedor	5	5
Hambarine-Ćopići	Hambarine	Prijedor	5	5
Hambarine-Ćopići-septička jama	Hambarine	Prijedor	6	6
Hambarine-G. Mahala	Hambarine	Prijedor	5	2
Hambarine-livada	Hambarine	Prijedor	7	7
Hambarine-Šiljak	Hambarine	Prijedor	6	6
Hrastova glavica	Podvidača	Sanski Most	126	118
Huskići	Kozarac	Prijedor	7	7
Jakarina kosa	Ljubija	Prijedor	373	241
Jama Lisac	Dubovik	Bosanska Krupa	54	50
Kamićani	Kamićani	Prijedor	8	8
Kenjari-Menkovići	Kenjari	Prijedor	7	7
Kevljani	Kevljani	Prijedor	143	74
Korićanske stijene	Korićani	Skender-Vakuf	48	48
Korićanske stijene I	Korićani	Skender-Vakuf	66	66
Kozarac-Brđani	Kozarac	Prijedor	6	6
Kozarac-Ćirkini	Kozarac	Prijedor	6	6
Kozarac-Garavci	Kozarac	Prijedor	9	8
Kozaruša-Poljanak	Kozaruša	Prijedor	7	7
Kozaruša II-Čauševića put	Kozaruša	Prijedor	5	5
Kozaruša-Hušići	Kozaruša	Prijedor	7	2
Kozaruša-II-Sušići	Kozaruša	Prijedor	7	6

⁵⁹⁹ Podaci o mjestima, broju ekshumiranih i identifikovanih preuzeti iz: AINOBiHPUB, Baza podataka.

Naziv grobnice	Mjesto	Općina	Broj eks-humiranih	Broj identifikovanih
Kozaruša-Strmac	Kozaruša	Prijedor	6	6
Kozaruša-Patrija	Kozaruša	Prijedor	5	2
Kozaruša-Patrija IV	Kozaruša	Prijedor	6	6
Šuma Kurevo I	Kurevo	Prijedor	7	7
Kurevo-ledeni bunar	Kurevo	Prijedor	7	6
Mlječanica I	Mlječanica	Bosanska Dubica	8	8
Oštra Luka-Budimlić Japra	Budimlić Japra	Oštra Luka	5	5
Patrija IV	Kozarac	Prijedor	5	5
Pašinac	Prijedor	Prijedor	7	7
Pašinac I	Prijedor	Prijedor	5	4
Rakovčani	Rakovčani	Prijedor	6	6
Redak	Ljubija	Prijedor	74	60
Redak I	Ljubija	Prijedor	15	13
Rizvanovići II	Rizvanovići	Prijedor	5	5
Rizvanovići-krčevine	Rizvanovići	Prijedor	6	5
Sivci-mekteb	Trnopolje	Prijedor	8	8
Sredice I	Biščani	Prijedor	6	6
Sredice II	Biščani	Prijedor	7	7
Stari Kevljani	Kevljani	Prijedor	456	350
Tomašica I	Tomašica	Prijedor	24	13
Tomašica II	Tomašica	Prijedor	10	3
Tomašica IV	Tomašica	Prijedor	435	273
Trnopolje-Bešlagića mlin	Trnopolje	Prijedor	6	6
Trnopolje-Hrnići	Trnopolje	Prijedor	9	9
Trnopolje-Matrići I	Trnopolje	Prijedor	6	5
Trnopolje-Redžići	Trnopolje	Prijedor	11	11
Tukovi-Šljunkara	Tukovi	Prijedor	5	5
Turjak	Turjak	Bosanska Gradiška	10	10
Volarić I	Ljubija	Prijedor	9	9
Volarić II	Ljubija	Prijedor	12	11
Zecovi-poljski put-Bunar	Zecovi	Prijedor	5	5
Zecovi-poljski put I-u pijesku	Zecovi	Prijedor	8	3
Zecovi-Redak	Zecovi	Prijedor	9	9
Zecovi kosa I-Točak	Zecovi	Prijedor	5	5
Ukupno			2.207	1.679

Pregled 2. Broj ekshumiranih iz masovnih grobnica po veličini grobnice⁶⁰⁰

r/b	Broj žrtava u grobnici	Broj grobnica	Broj ekshumiranih žrtava
1.	5-10 žrtava	54	364
2.	10-20 žrtava	5	49
3.	20-100 žrtava	5	266
4.	Preko 100 žrtava	5	1.533
	Ukupno	69	2.207

Iz navedenog Pregleda vidljivo je da je najviše žrtava ekshumirano iz grobnica sa preko 100 žrtava a najmanje iz grobnica do 20 žrtava. Samo iz 5 masovnih grobnica ekshumirani su posmrtni ostaci 1.533 žrtve. U 55 masovnih grobnica u kojima su pronađeni posmrtni ostaci do 10 žrtava ekshumirane su 364 žrtve ali i najviše ih je identifikovano.

Od ukupnog broja ekshumiranih oko 70 % je identifikovanih. Ovaj odnos između broja ekshumiranih i identifikovanih je u granicama normalnih procenata identifikacije, ali u odnosu na druge općine Bosanske krajine ovaj odnos je nizak. Razloga za ovo je više, ali glavni razlozi su izmještanje primarnih grobnica na druge lokacije; nedostatak srodnika radi uzimanja krvi za DNA analizu i nemogućnost uzimanja kvalitetnih uzoraka zbog oštećenja skeletnih ostataka i drugo.

Kada je riječ o spolnoj i starosnoj strukturi, moramo naglasiti razliku u odnosu na broj ubijenih muškaraca i žena koji su pronađeni u masovnim grobnicama. Međutim, velik broj žena je ekshumiran iz zajedničkih i pojedinačnih grobnica. Ovi pokazatelji govore o namjerama zločinaca da se muškarci izoliraju i da se izvrše masovna ubijanja. Kada govorimo o prosjeku godina starosti identifikovanih po grobnicama, on iznosi 37,5 godina starosti.⁶⁰¹ Moramo naglasiti da su ubijanja vršena bez obzira na godine starosti, tako da imamo ubijenu djecu, odrasle i starije osobe. Kada je riječ o zločinima nad Bošnjacima i Hrvatima u Prijedoru, moramo naglasiti da su oni najveći na prostoru Bosanske krajine, da su srpske vlasti općine Prijedor sistematski i planski provodile kampanju masovnog ubijanja s ciljem uništenja Bošnjaka i Hrvata odnosno da su počinile genocid. Počinjena su masovna silovanja, deportacije, masovna zatvaranja Bošnjaka, neviđene fizičke i psihičke torture nad civilnim stanovništvom, uništavanje i devastacija kulturno-historijskih znamenitosti i privatne imovine čime su prekršene sve Ženevske konvencije, pravila i običaji ratovanja. Cilj ovih zločina bio je potpuno uništiti Bošnjake i Hrvate i zatrti tragove njihova

⁶⁰⁰ AINOBiHPUB, Baza podataka.

⁶⁰¹ AINOBiHPUB, Baza podataka.

postojanja na ovim prostorima. U ovom dijelu želimo kroz nekoliko podataka i fotografija pokazati neke od masovnih grobnica u kojima su pronađeni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata.

Jedna od najvećih do sada ekshumiranih primarnih grobnica na području općine Prijedor jeste masovna grobnica Stari Kevljani. Ova grobnica je ekshumirana 2004. godine i u njoj je ekshumirano 456 slučajeva. Do sada su kompletirane 363 žrtve, a identifikovano je 350 žrtava (331 Bošnjak i 19 Hrvata). Žrtve u ovoj grobnici su nezakonito zatočeni iz logora Omarska i Keraterm. Najstarija žrtva je Jusuf Garibović (73 godine).⁶⁰²

*Posmrtni ostaci iz masovne grobnice Stari Kevljani*⁶⁰³

⁶⁰² AINOBiHPUB, Baza podataka.

⁶⁰³ AINOBiHPUB, Fotografije sa ekshumacije.

Jakarina kosa je najveća sekundarna grobica ekshumirana na području općine Prijedor. Ekshumirana je 2001. godine, u njoj su pronađena 373 slučaja posmrtnih ostataka ubijenih. Do sada je utvrđen identitet za 305 osoba.⁶⁰⁴ Većina pronađenih posmrtnih ostataka su nekompletni. Posmrtni ostaci u ovu sekundarnu grobnicu premješteni su iz primarne masovne grobnice Tomašica.

Ekshumacija na lokalitetu masovne grobnice Jakarina Kosa⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ AINOBiHPUB, Baza podataka.

⁶⁰⁵ Fotografije masovne grobnice Jakarina kosa, preuzeti od Elwire-Ewe Klonovsky.

Masovna grobnica Korićanske stijene na planini Vlašić, pronađena je na mjestu gdje su srpski policajci, pripadnici *Interventnog voda* SJB Prijedor 21. augusta 1992. godine strijeljali oko 200 zatočenika logora Trnopolje. U više navrata na ovom lokalitetu vršene su ekshumacije. Do sada je utvrđen identitet za 119 ubijenih Bošnjaka i Hrvata. Većina posmrtnih ostataka žrtava su nekompletni.⁶⁰⁶

Ekshumacija na lokalitetu masovne grobnice Korićanske stijene⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁶⁰⁷ AINOBiHPUB, *Fotografije sa ekshumacije*.

Jama Hrastova glavica pronađena je u općini Sanski Most i u njoj su pronađeni posmrtni ostaci 126 osoba.⁶⁰⁸ U ovoj masovnoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci ubijenih zatočenika logora Omarska. Dana 5. augusta 1992. godine iz logora Omarska, u dva autobusa odvezeni su nezakonito zatočeni Bošnjaci i Hrvati i na navedenom lokalitetu su ubijeni i bačeni u prirodnu jamu duboku 20 metara. Sa ovog mjesta zločina jedini koji je uspio pobjeći je Ibrahim Ferhatović iz Hambarina. On je tu ranjen, ali uspio je doći do šuma Kurevo gdje je ispričao šta je preživio. Nažalost, kasnije je ubijen.

Ekshumacija na lokalitetu masovne grobnice jama Hrastova glavica⁶⁰⁹

Na lokalitetu rudnika Ljubija na mjestu Redak pronađene su dvije masovne grobnice Redak i Redak I iz kojih su ekshumirani posmrtni ostaci 89 žrtava. U ovim masovnim grobnicama pronađeni su posmrtni ostaci ubijenih zatočenika iz logora u Miskoj Glavi koji su premješteni u logor na stadionu u Ljubiji. Na ovom lokalitetu nezakonito zatočeni su ubijani ali tu su i žrtve koje su ubijene na stadionu a onda u autobusu zajedno sa živim logorašima dovezeni na ovaj lokalitet. Do sada su sa ovog lokaliteta identificirane 73 žrtve.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ AINOBiHPUB, Baza podataka.

⁶⁰⁹ Autor fotografije Samir Sinanović.

⁶¹⁰ AINOBiHPUB, Baza podataka.

Masovna grobnica jama Lisac pronađena je u općini Bosanska Krupa. U ovoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci ubijenih logoraša iz logora Omarska. Ova prirodna jama dubine oko 50 metara skrivala je posmrtno ostatke 54 ubijena Bošnjaka i Hrvata. Do sada su identifikovani posmrtni ostaci 50 osoba. Među njima su pronađeni posmrtni ostaci ubijenih žena Medunjanin Sadete i Dautović Edne.⁶¹¹

Ekshumacija masovne grobnice jama Lisac⁶¹²

⁶¹¹ AINOBiHPUB, Baza podataka.

⁶¹² Autor fotografija Muhamed Mujkić, Institut za nestale osobe BiH.

VII.2. Masovna grobnica Tomašica

Masovna grobnica Tomašica otkrivena je na lokalitetu rudnika Tomašica udaljenog 20 kilometara od centra Prijedora. To je najveća do sada otkrivena primarna grobnica u BiH i šire. Ova grobnica je nastala u periodu maj-august 1992. godine kao rezultat provođenja genocidne politike srpske vojske i policije nad Bošnjacima i Hrvatima općine Prijedor.

Lokalitet masovne grobnice Tomašica⁶¹³

Dio posmrtnih ostataka iz ove grobnice je izmješten i srpske vlasti općine Prijedor pokušale su ih sakriti u rudniku Ljubija, tačnije na lokalitet Jakarina kosa. Na lokalitetu Jakarina kosa 2001. godine ekshumirana su 373 slučaja, a do sada imamo utvrđen identitet 305 osoba sa tog lokaliteta. Ono što izdvaja masovnu grobnicu Tomašicu jeste veličina prostora na kojem su pronađeni posmrtni ostaci i ogromne količine zemlje koje su zločinci dovezli da bi prikrili posmrtne ostatke nevino ubijenih. Posebnost ove grobnice jeste velik broj angažovanih ljudi i mašina za ukopavanje, prikrivanje i premještanje. Radi ilustracije samo u dva dana 20-23. jula 1992. godine u više naselja i sela sa lijeve obale Sane ubijeno je više stotina žrtava. Uz žrtve su pronađeni određeni identifikacioni dokumenti koji govore da se radi o žrtvama iz Rizvanovića, Sredica, Biščana, Zecova, Čarakova i dio logoraša iz logora Keraterm.

⁶¹³ AINOBiHPUB, Fotografije sa ekshumacije.

U ovoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci i ubijenog imama iz Čarakova Sulejmana ef. Dizdarevića. Pronađene žrtve su različite dobne starosti, različitog pola i iz različitih mjesta sa područja općine Prijedor.⁶¹⁴ Ovaj lokalitet za masovnu grobnicu ranije je odabran i pripremljen. Pripadnici tzv. VRS bili su angažirani čitavo vrijeme na dovoženju i prikrivanju posmrtnih ostataka žrtava.

Početak ekshumacije masovne grobnice Tomašica

U Prijedoru se znalo da su srpske vojne i policijske snage posmrtnu ostatke ubijenih Bošnjaka i Hrvata dovozile na ovaj lokalitet. Međutim, većina bošnjačkog i hrvatskog stanovništva nije znala mikrolokaciju. Nakon pretraga terena u neposrednoj blizini masovne grobnice, **u više navrata vršena su kopanja kako bi se** ona locirala, no ta kopanja nisu rezultirala pronalaskom posmrtnih ostataka. Tokom 2012. i 2013. godine istražitelji Instituta za nestale osobe došli su do relevantnih i pouzdanih informacija o mogućim sudionicima ubijanja, sakupljanja posmrtnih ostataka i dovoženja na Tomašicu. Prema informacijama bivšeg pripadnika tzv. VRS⁶¹⁵ lociran je mikrolokalitet sa posmrtnim ostacima nevino ubijenih. Prema saznanjima do kojih se došlo u procesu traganja za lokacijom ove grobnice posmrtni ostaci ubijenih sakupljani su nekoliko dana poslije počinjenja ratnog zločina. Vojni kamioni su sva-

⁶¹⁴ AINOBiHPUB, *Baza podataka*.

⁶¹⁵ Informacije koje su od pripadnika tzv. VRS dobili istražitelji Instituta za nestale osobe BiH pokazuju da je u kasarni Žarko Zgonjanin bilo formirano 6 timova (ekipa) za sakupljanje posmrtnih ostataka i njihovo odvoženje na Tomašicu. U timu je bilo od 3-5 srpskih vojnika. Posmrtni ostaci ubijenih voženi su vojnim kamionima JNA.

kodnevno sakupljali tijela ubijenih i odvozili na Tomašicu. Na lokalitetu Rudnika Tomašica stalno je bila prisutna rudnička mašina koja je vršila iskopavanje grobnice i njeno zatrpavanje. Kako je bio ljetni period, velik broj posmrtnih ostataka već je bio u fazi truljenja i raspadanja tkiva. Iz kamiona se često čuo neugodan miris, a pojedini svjedoci događaja u više slučajeva vidjeli su da iz kamiona, koji su vozili žrtve kaplje krv po asfaltnom putu.

Masovna grobnica-dio ekshumirane grobnice

U masovnu grobnicu Tomašica prvi posmrtni ostaci nevinih žrtava dovezeni su sa područja Kozarca. Nakon 26. maja 1992. godine kada su srpske snage okupirale Kozarac i ubile preko 700 Bošnjaka počinje sakupljanje posmrtnih ostataka i odvoženje na Tomašicu. Prema svjedočenjima preživjelih i onih koji su učestvovali u prikrivanju zločina posmrtni ostaci su sakupljeni sa područja cijelog Kozarca. U masovnim grobnicama Tomašica i Jakarina kosa pronađeni su posmrtni ostaci ubijenih iz ovog perioda što potvrđuje navode svjedoka. U Kozarcu su ubijani muškarci, žene, djeca, starci. Žrtve su ubijane u toku samog napada ali najveći broj je ubijen nakon ulaska srpskih vojnih i policijskih jedinica u Kozarac. Ubijanja su vršena u kućama, u dvorištima, na ulici, na svim mjestima. Prema dosad utvrđenim identitetima sa područja Kozarca iz masovnih grobnica Tomašica i Jakarina kosa ekshumirani su posmrtni ostaci više stotina ubijenih.⁶¹⁶ Sa vojnim kamionima tipa TAM 110 i TAM 150 prevoženi su posmrtni ostaci ubijenih. Bilo je slučajeva da se prilikom prevože-

⁶¹⁶ AINOBIHPUB, baza podataka

nja vide dijelovi posmrtnih ostataka van kamiona. Nakon što bi posmrtnne ostatke dovezli na lokalitet masovne grobnice Tomašica, srpski vojnici koji su sakupljali posmrtnne ostatke i bili u pratnji kamiona, ručno su bacali posmrtnne ostatke u unaprijed pripremljenu grobnicu. Nakon što bi napunili iskopane rupe, bager bi zatrpavao iste. Drugi dio posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka i Hrvata na lokalitet rudnika Tomašica dovožen je sa područja grada.⁶¹⁷ Kako je masovna grobnica Tomašica unaprijed određena kao centralno mjesto prikrivanja posmrtnih ostataka, tako su ubijeni sa cijelog područja općine Prijedor dovoženi na Tomašicu. Prvi nezakonito zatočeni u logoru smrti Omarska koji su ubijeni do 20. juna 1992. godine dovoženi su u Tomašicu.⁶¹⁸ Također, posmrtni ostaci ubijenih zatočenika u logoru Keraterm dovezeni su u Tomašicu. Prema svjedočenjima preživjelih iz logora Keraterm jedan broj nezakonito zatočenih Bošnjaka iz logor Keraterm odveden je živ, a njihovi posmrtni ostaci pronađeni su u masovnoj grobnici Tomašica. Iz ovoga je nedvojbeno da su zločinci ubijali i na lokalitetu masovne grobnice Tomašica. U prilog ovoj tvrdnji idu i pronađeni ostaci zrna i čahura na mjestu zločina.

U tri navrata su vršene ekshumacije na Tomašici. Prvi put ekshumacija na lokalitetu rudnika Tomašica rađena je u periodu 14-30. juna 2004. godine i tom prilikom ekshumirani su posmrtni ostaci 24 nestale osobe. Do sada je putem DNK utvrđen identitet 13 nestalih osoba. Prilikom ove ekshumacije pronađen je dio kompletnih tijela u stanju saponifikacije i dio nekompletnih tijela. Druga ekshumacija je rađena 16-30. juna 2006. godine i pronađeni su posmrtni ostaci 10 **žrtava**, od kojih su do sada tri (3) osobe identificirane. Treća ekshumacija na lokalitetu Tomašice počela je 3. septembra 2013. godine, a završila 25. decembra 2013. godine (435 slučajeva, od toga 275 kompletnih posmrtnih ostataka žrtava).⁶¹⁹ Kada sve ove žrtve zbrojimo, onda je to najveća primarna grobnica u BiH. Na osnovu novih informacija do kojih su došli istražitelji Instituta za nestale osobe BiH u maju 2013. godine rađeno je probno istraživanje terena kada su pronađeni dijelovi posmrtnih ostataka. Prikupljene informacije i otkrivanje dijela posmrtnih ostataka bio je razlog da se od Tužilaštva i Suda BiH u maju 2013. godine od strane Instituta za nestale osobe BiH zatraži naredba za ekshumaciju. Dana 3. septembra 2013. godine počela je ekshumacija na lokalitetu Tomašice.

Već prvog dana ekshumacije pronađeni su dijelovi posmrtnih ostataka, dijelovi odjeće i obuće. Kašika bagera je drugog dana ekshumacije zakačila žensku pletenicu.

⁶¹⁷ Posmrtni ostaci ubijenih nakon 30. maja 1992. godine sakupljeni su na teniskom igralištu, a onda kamionima prevoženi na Tomašicu.

⁶¹⁸ Među ubijenim zatočenicima, čiji su posmrtni ostaci dovezeni na Tomašicu, bio je Slavko Ećimović. Slavko Ećimović ubijen je u logoru Omarska 10. juna 1992. godine.

⁶¹⁹ AINOBiHPUB, *baza podataka*.